



חזון של "כינון מחדש"

מתווה למדיניות לקראת שיקום האפשרות של שותפות ישראלית-ערבית

מאת: ג'וזף בראודה. עיבוד לעברית: ערן לרמן

העוינות העמוקה של חוגים רחבים בעולם הערבי כלפי ישראל והיהודים איננה גזרת גורל. היא פרי מהלך תרבותי טרגי שניתן להפוך את כיוונו, ולכונן מחדש עמדות אוהדות יותר, שיש להן גם עוגנים היסטוריים וגם נקודות אחיזה במציאות האזורית החדשה המתהווה לנגד עינינו. אך הדבר מחייב מאמץ שיטתי בשטח, בתמיכת ארה"ב והמערב ובמעורבות ישראלית ישירה.

07.03.2019

<https://jiss.org.il/he/lerman-cultural-policy-for-arab-israeli-partnership>

מסמך זה הוא בגדר תרגום, עיבוד ועריכה של עבודת מחקר פורצת דרך ומעמיקה שפורסמה במכון וושינגטון בראשית 2019, בכותרת:

Reclamation: A Cultural Policy for Arab-Israeli Partnership

תרגום, עיבוד וערך בגרסה מקוצרת: אלי"מ (מיל' ד"ר ערן לרמן, סגן נשיא מכון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון).

המחקר הוא פרי עמלו וחזונו של ג'וזף בראודה, חוקר ואיש מעשה אמריקני עתיר ניסיון, שלצד היכרות מעמיקה עם ישראל עוסק בתחומי התודעה הציבורית, התקשורת והחינוך בעולם הערבי, בין היתר בעיראק, בירדן, במדינות המפרץ ובמרוקו. באישורו ובהסכמת מכון וושינגטון הכין ד"ר ערן לרמן גרסה מקוצרת ומותאמת לצורכיהם של מקבלי ההחלטות ומעצבי דעת הקהל בישראל.

המחקר מציע מפת מציאות חדשה ביחסים בין ישראל לשכנותיה. הסדקים בחומת הסירוב התרבותי הולכים ומתרחבים: הן מלמעלה, בהשראת גישתם של משטרים ערביים הרואים כיום בישראל שותפה אסטרטגית, והן מלמטה, בייחוד בקרב צעירים מרדניים וסקרניים שהעולם המקוון פתוח בפניהם. מה שהוא מכנה "החריג המרוקני", דהיינו נכונותו של משטר המלוכה שם, זה מכבר, לגלות פתיחות כלפי ישראל ולטפח קשרים עם העולם היהודי, יכול אפוא להפוך לדגם נפוץ יותר. עם זאת, כוחות הנגד הם עדיין חזקים, אלימים ונחושים; כדי להתגבר עליהם, על ישראל וארה"ב לנהל מדיניות סדורה כדי לאפשר לשינוי המסתמן לבוא לידי ביטוי.

מטעמי קיצור ומיקוד לא נכללו בגרסה זו ההפניות המפורטות למקורות המופיעות בהרחבה במאמר המקורי. מנגד, המסמך העברי מוסיף המלצות לישראל כיצד לפעול כדי להאיץ את "הכינון מחדש". זהו מונח עדיף, בהקשר זה, על פני המושג "נורמליזציה", תטביע בערבית, שקיבל גוון שלילי מובהק בפייהם של אלו השוללים כל קשר עם ישראל.

עיקרי הדברים הם:

- מהלך אסטרטגי משותף של ארה"ב וישראל שמטרתו להגיע להבנות מחייבות – "הסכמי מסגרת" – עם מדינות מפתח במרחב התרבותי הערבי (מצרים, סעודיה, האמירויות, קטר) באשר לשינוי תרבותי בתקשורת, ובעקבותיה גם בחינוך ובהטפה הדתית. שליטת מנגנוני הביטחון הערביים בתנוך התרבותי מאפשרת להגיע להסכמות באפיקים אלה, בליווי לחץ דיפלומטי, "מקלות וגזרים".

- מתן גיבוי וכלים לגורמים בעולם הערבי המעוניינים בשינוי, כולל חילופי ביקורים ורישות חברתי עם ישראלים; ובהקשר זה, בחינה מחדש, לצד השיקול הביטחוני המתחייב, של עידוד ביקורים של מעצבי דעת קהל ממדינות ערב.
- העצמת גורמי מקצוע אמריקניים העוסקים בתמיכה "מבחוץ פנימה" במגמות השינוי בעולם הערבי, ברוח פעילותו של ערוץ "אל-חורה" במתכונתו כיום.
- שיקום יכולתם של אמצעי התקשורת הישראליים בערבית להגיע לקהלי יעד רחבים, וגיבוש תכנים חדשים, כולל התייחסות רחבה למורשת היהודית בעולם הערבי. מתבקשת מכך גם העצמה של לימוד השפה והתרבות הערבית בישראל.
- גיוס מגזרים רלוונטיים בחברה הישראלית ובתפוצות ל"דיפלומטיה אזרחית" שתעשה שימוש אפקטיבי ברשתות החברתיות.
- פגיעה שיטתית בנגישותם של ערוצי ההסתה לסוגיהם לציבורים הערביים. טיפול אגרסיבי של ארה"ב בערוצים הפרו-איראניים לסוגיהם יכול לשמש בסיס לדרישה מקבילה מן המדינות הסוניות להשבית את פעילותם של ערוצים אנטי-שיעיים, שגם הם גולשים להסתה אנטישמית.
- יצירת "יחידת מעקב" לניהול הישגי המאמץ התרבותי, לצד מנגנוני תיאום של פעילות גורמי החברה האזרחית, כולל פעילים חברתיים וארגוני סיוע, רבנים, אקדמאים ועיתונאים, בשאיפה לשינוי השיח הערבי.

פרק א: המורשת העוינת כטרגדיה תרבותית

נקודת המוצא לדיון היא הקביעה שתרבות אינה מקובעת אלא דינמית, ומאמצים להשפיע עליה יכולים להצליח. מגוון אירועים וממצאים בשנים האחרונות תומכים בטענה שמסתמנת "מסה קריטית" בעולם הערבי התומכת ב"כינון מחדש" של היחס לישראל וליהודים (כאמור, מונח זה בא להמיר את מושג ה"נורמליזציה", על המטענים השליליים הנלווים לו). ממצאים אלה מפריכים את טענתם המוכרת של המשטרים השינוי עמוק (sea change) מעין זה לא יוכל להתמש בהעדר פריצת דרך לקראת הסדר ישראלי-פלסטיני. הם מעידים, בהיפוך ההיגיון הרווח, כי יש תוחלת לתמורה תרבותית, ושבניגוד לסברה המקובלת במערב היא כשלעצמה תנאי מקדים חשוב להסדר מדיני בר קיימא ולא תוצאה שלו, ויש לשאוף לכך כיעד בנינים ריאלי.

זה לא יהיה קל. כיום, האנטישמיות הערבית (בניסוח שהמחקר מצטט מפי סמואל טאדרוס ועמר ברגיס) היא "אמונה חברתית מבוססת היטב" עבור אוכלוסיות רחבות. היא אף משמשת מכנה משותף עבור גורמים שהשקפותיהם כמעט בכל נושא אחר רחוקות מאד זו מזו, כמו השמאל הרדיקלי מחד גיסא והאסלאמיזם הטוטליטרי מאידך גיסא. יש אחיזה בטקסטים קוראניים ובחדית' לעמדות עוינות ליהודים, והתפיסה השרעית של אהל אל-ד'מה, בני חסות, אינה מותירה מקום לריבונות יהודית.

יחד עם זאת, יש גם תקדימים לקיומה של אפשרות אחרת. בקונגרס הערבי-סורי בפאריס ב-1913, שהעלה דרישה למעמד אוטונומי באימפריה העות'מאנית, השתתף גם נציג ציוני (ויקטור יעקובסון); הסכם פיצל-ויצמן ב-1919 שיקף רוח של הכרה הדדית; בשורות התנועה הלאומית המצרית של שנות ה-20 במאה הקודמת היו כאלה שראו בחיוב את ההתחדשות המקבילה של העם היהודי בארצו, וביניהם מזכירו האישי (יהודי וציוני) של המנהיג ההירואי של הוופד, סעד זע'לול, וכן הוגי דעות מרכזיים בעידן הליברלי, כמו אחמד זכי ואחמד לטפי אל-סיד. במצרים, כמו גם בעיראק בשלטון המלך פיצל, פעלו ארגונים ציוניים בגלוי בקרב הקהילה היהודית. גם לעמדה סובלנית זו, ואף להכרה בזכותם של היהודים על ארצם, ניתן למצוא סימוכין טקסטואליים במורשת האסלאם. מדוע, אפוא, הפכו גילויים אלה לנדירים יותר ויותר, ודווקא השיח האנטישמי המובהק הוא שהפך דומיננטי?

ניתן לזהות שלושה שלבים בהתהוותה של מה שבראודה מכנה "הטרגדיה התרבותית" וניצחון עמדת הסיורב. את השלב הראשון (עד 1952) מאפיינת התעצמותם של כוחות פוליטיים שבחרו באידאולוגיות אנטישמיות במסגרת המאבק הלאומי, ועשו בכך שימוש נגד מתנגדיהם הליברלים. כל זאת, כייבוא של תפיסות יסוד אנטישמיות מן המערב: בין אם בדמות העלילות הנוצריות עתיקות היומין (דם למצות בפסח; "הפרוטוקולים של זקני ציון") ובין אם בדמות ההשפעה העמוקה והמתמשכת של התעמולה הנאצית בערבית, שהסתייעה בחאג' אמין אל-חוסייני. הפרהוד בבגדאד ביוני 1941 הוא בגדר המחשה מובהקת של מגמה זו, שנים לפני שהתעצמה על רקע תבוסת הערבים במלחמת הקוממיות. השימוש בתעמולה זו נועד לפגוע לא רק ביהודים ובציונות (שבפועל יצאה נשכרת מן העלייה הגוברת ממדינות ערב), אלא גם בלגיטימיות של הזרם הליברלי, שעמדותיו הוצגו כפרי מזימות יהודיות אפלות.

בשלב השני (1953–1981) הפכה השנאה לישראל לכלי במאבק בין המשטרים הלאומיים החילוניים (הפרו סובייטיים) לבין הכוחות שהניפו את נס האסלאם – כולל בגרסתו הרדיקלית (והטוטליטרית). לשני הצדדים גם יחד היה אינטרס להנציח עמדות אנטישמיות ואנטי-ישראליות כחלק מן האסטרטגיה הפוליטית שלהם, זה כנגד זה. אמצעי התקשורת, ובעיקר הרדיו; ספרי הלימוד ובימות הדרשנים הדתיים, כולם הפכו זירות להסתה אגרסיבית. היו אלה כלים במאמציהם של שני הצדדים – המשטרים החילוניים, כמו זה של גמאל עבד אל-נאצר, מחד גיסא, וזרמים אסלאמיסטיים ובראשם האח'ואן (האחים המוסלמים), בגיבוי מדינות המפרץ, מאידך גיסא – לגייס את "הרחוב הערבי" לצידם.

סבבי הלחימה עם ישראל הזינו תרבות זו, אך גם הושפעו ממנה. היה לה, בעליל, תפקיד בהאצת ההתדרדרות למלחמת ששת הימים, וכן בעיצוב "שלושת הלאווים של ח'רטום" מייד לאחריה. ייתכן, בהקשר זה, שנאצר נסמך בין היתר על עצתו של התועמלן הנאצי יוהאן פון ליירס, ועשה שימוש תעמולתי בוטה באנטישמיות במסגרת שידורי "צגת אל-ערב". לגביהם של אלו טען ההיסטוריון שארל עיסאווי כי "בכל הנוגע לרעל, וולגריות, והתעלמות מן האמת אין רבים שישוו להם בעולם" (את משדרי התחנה תרם לו, בראשית דרכו, דווקא ה-CIA...). בעוד שנאצר ודומיו, כשותפיה של ברית המועצות, משליטים הגמוניה רעיונית בארצותיהם, האחים המוסלמים השתמשו גם הם בתעמולה אנטישמית, אך כחלק מן הקו האנטי-סובייטי (כולל במסגרת ההתגייסות נגד הפלישה לאפגניסטן). אלו שהציעו גישה אחרת, כמו בורגיבה באמצע שנות ה-60' וסאדאת במהלך השלום שלו בסוף שנות ה-70', מצאו את עצמם מבודדים ומוקעים מכל עבר.

ישראל, בתקופה זו, השכילה להעביר מסרים אטרקטיביים לעולם הערבי באמצעות שידורי הרדיו בערבית של קול ישראל. המבחר המוזיקלי, וגם הנכונות לסייע ביצירת קשר חברתי בין הערבים שנותרו בארץ לבין בני משפחותיהם בפזורה, היקנו לתחנה קהל שומעים בהיקף ניכר. יחד עם זאת, לא ברור אם נימתו התקיפה, ולעיתים הסרקסטית, של המסר התעמולתי בתחנה סייעה בקירוב לבבות (כך, בתגובה לדבריה של אום כולת'ום – ערב מלחמת ששת הימים – כי תבוא לשיר לחיילים המצרים כשיכבשו את תל אביב, הזמין אותה שאול מנשה לאחר המלחמה להנעים זמירות לשבויים המצרים בישראל...). מכל מקום, עוצמת המסר העוין הייתה כזאת שגם מאמץ רגיש ומתוחכם לא היה משנה את המאזן. אשר לארה"ב, ראוי להזכיר כי בעידן זה עמד הדיון בווינגטון בסימונו של שסע חד בין שני מחנות מקוטבים במסד המקצועי – "הערביסטים" מחד גיסא, וידידי ישראל מאידך גיסא. רבים מאנשי שירות החוץ האמריקני אימצו בפועל מרכיבים של הנרטיב הערבי, ובכל אופן לא נקפו אצבע כדי לקעקע אותו.

בשלב השלישי, עידן "השלום הקר" (החופף במידה רבה לשנות שלטונו של מובארכ במצרים), הסתמן דפוס בעייתי שבמרכזו נכונות השלטון, במצרים ובמידת מה גם בירדן, לאפשר במרחב הציבורי ואף בחינוך הסתה אנטישמית ואנטי-ציונית בוטה, מלווה בשלילה של ה"תטביע", נורמליזציה, בכל צורותיה. נראה כי ההנחה (שהתבדתה, במובן מסוים, באירועי 2011) הייתה שבדרך זו יתעלו את גילויי התסכול בציבור, מול השחיתות והדיכוי, לאפיקים שיהיו מסוכנים פחות לאינטרס השלטוני. בתוך כך, עבור כוחות האופוזיציה העיקריים, האסלאמיסטים והנאצריסטים כאחד, זה היה נושא שבו יכלו לנגח את השלטון מבלי להגיע לעימות ישיר איתו. השפעתם ואף שליטתם באיגודים המקצועיים, כולל אלו של העיתונאים ועורכי הדין, אפשרו להם להרחיק ולנדות את מי שהעלו דעות מתונות יותר.

כך, בימי מובארכ, המשיכו בתי הספר במצרים ללמד במושגים של שלילת הנורמליזציה; התייחסויות ל"פרוטוקולים" נכללו בתוכניות הדרכה בצבא ובמשטרה, והעיתונות הרשמית הדפיסה קריקטורות זועה אנטישמיות כדבר שבשגרה. הסדרה הפסאודו-היסטורית "פרש בלי סוס", שהופקה ב-2002 על ידי הטלוויזיה הממלכתית, תיארה את התנועה הציונית, ולמעשה את היהודים, כמזימה חתרנית כלל-עולמית ואפלה. את האשמה ביחס העוין תלו מובארכ ושר החוץ שלו, עמר מוסא, בצווארה של ישראל בלבד, והמסרים האנטישמיים שימשו את המשטר ואת האופוזיציה כאחד כדי להוקיע את הקולות הליברליים המעטים של אותה תקופה.

המודל המצרי קנה לו אחיזה גם במקומות אחרים, הן בירדן, כאמור, והן במדינות המפרץ וצפון אפריקה שהשתתפו במישרין או בעקיפין במהלכים שלאחר אוסלו, או שהסתמנה אפשרות שיעשו כך (כמו אלג'יריה). בלטה במיוחד המגמה המובהקת של תחנת הטלוויזיה אל-ג'זירה בקטר, שנתמה לקו התעמולתי של האחים המוסלמים והנאצריסטים גם יחד והייתה לה השפעה עמוקה וצורבת על עמדות העילית החברתית בעולם דובר הערבית. אפילו תחנת MBC הסעודית הצטרפה למגמה בסדרה "סקוט אל-ח'לאפה" (נפילת החליפות), שייחסה את הרס האימפריה העות'מאנית למזימות יהודיות. למרות היריבות העמוקה עם איראן, כל זה עלה בקנה אחד עם מסרי התעמולה של ערוץ "אל-מנאר" השייך לחיזבאללה.

בתוך כך דעכה יכולתה של ישראל להשיב מלחמה בחזית זו. דור השדרנים המעולים יוצאי ארצות ערב כבר לא היה קיים, ויכולתם של ממשיכיו (בני הדור השני, וכן דרוזים וערבים ישראלים) לקיים שיח אפקטיבי עם קהלים בעולם הערבי הרחב הייתה מוגבלת יותר. ממילא, בהעדר נגישות ללווייני Arabsat ו-Nilesat הוצב גם חסם טכנולוגי בפני המסר הישראלי; ממשלות ישראל קיצצו בתקציבי ההסברה בערבית, ומשקלם של יוצאי ארצות ערב במערכת המדינית והדיפלומטית הישראלית, בתקופה של פולמוס פנימי על ההגמוניה, שיקף לעיתים קרובות את הבעייתיות בסדר החברתי והפוליטי.

סקירה זו, מעבר לחשיבותה ההיסטורית כהיבט חשוב ואף מכוון של הסכסוך, באה גם להמחיש את גודל האתגר, ובתוך כך גם להבליט את חשיבותם של הקולות הנשמעים כיום נגד מורשת זו של שנה וסירוב. הם מייצגים שינוי בשיח, הן בעולם הערבי והן מחוצה לו, בשאלת האנטישמיות הערבית ושליטת הנורמליזציה.

במבט "מן החוץ פנימה" ראוי להזכיר כי בשיח המערבי, ובעיקר האמריקני, חל שינוי מסוים בעשורים האחרונים בנושא זה. בעוד שישראל הרשמית מתקשה להעביר את מסריה, ארגונים לא-ממשלתיים חשובים כמו MEMRI ו-IMPACT (שניהם החלו את פעילותם ב-1998) נרתמו למשימה של תרגום טקסטים שמקורם באמצעי התקשורת ובספרי הלימוד בעולם הערבי, והבאת תוכנם הרעיל והמסית לידיעת קהלי יעד בארה"ב ובזירה הבינלאומית. לאחר אירועי 9/11 היה לכך משקל רב מבעבר, על רקע תשומת הלב הגוברת במערב לאתגר הטמון לא רק בטרור עצמו אלא אף במרחב הרעיוני שמתוכו צמח. מחוקקים אמריקנים העלו שאלות לגבי הצורך בהשפעה על המשטרים, ואף בהעברת מסרים אמריקניים באופן ישיר (מה שהוביל להקמת ערוץ "אל-חורה").

הקושי, לשיטתו של בראודה, טמון בכך שארגונים אלה, בניגוד ל"ערביסטים" האמריקניים בזמנם, נעדרים תשתית קשרים במרחב הערבי שהייתה יכולה לאפשר להם להשתמש בממצאיהם כדי להזין שיח ציבורי ביקורתי, שכן הם נתפסים כמזוהים עם "הצד השני" בסביבה רעיונית מקוטבת. יחד עם זאת, היה זה המעקב של MEMRI אחר קולות אחרים בשיח הערבי שסייע בזיהוי הסדקים הראשונים בחומת הסירוב ובשלום הקפוא. סדקים אלו התרחבו על רקע לקחי 9/11, כמו גם בשל התהוותו של מרחב מקוון ורב-ערוצי שבו המסרים הדומיננטיים, השלטוניים או האידאולוגיים שוב אינם יכולים להחניק דעות אחרות. דמויות בולטות במדינות המפרץ, כמו עבד אל-חמיד אל-אנצארי (לשעבר דיקן הפקולטה השרעית באוניברסיטת קטר) ופעילים במצרים ואף בלבנון העלו בפומבי השגות כלפי תרבות ההסתה שהצמיחה את הטרור, וכנגד ההתנגדות לנורמליזציה. ברוב חלקי העולם הערבי אלו נותרו קולות מבודדים, אך עצם קיומם הצביע על אפשרות של שינוי.

פרק ב: מרוקו כאלטרנטיבה

המחשה נוספת של אפשרות השינוי גלומה במדיניותה של ממלכת מרוקו, שבעיצומו של עידן השלום הקר בחרה שלא להצטרף למגמת הקיפאון הכלל-ערבית אלא לקיים מערכת יחסים הן עם ישראל ואזרחיה והן עם תומכי ישראל בתפוצות. גם ללא יחסים דיפלומטיים פורמליים (הנציגות הישראלית ברבאט, שנפתחה בעקבות אוסלו, נסגרה בשנת 2000 בעקבות התלקחות העימות הישראל-פלסטיני ובלחץ פנימי ובין-ערבי) יש בין המדינות קשרי סחר, השקעות, תיירות ותרבות, ובאחרונה עלה שמה של מרוקו כיעד אפשרי לביקור של ראש הממשלה, ברוח ביקורו בעומאן. ברקע ניצבת שותפות ביטחונית ומודיעינית רבת שנים, כמו גם ההיסטוריה של יהדות מרוקו, שעד אמצע המאה ה-20 הייתה כשליש מכלל אוכלוסיית היהודים במדינות הדוברות ערבית.

לצד פרקים של רדיפה ודיכוי רשמה מרוקו לזכותה הן את קליטתם של פליטי ספרד במאות ה-15 וה-16 והן את חסדו של המלך מוחמד החמישי כלפי נתיניו היהודים ופליטי השואה בעת שלטון וישי. בהמשך הייתה אומנם תגובה אלימה למלחמות ישראל עם שכנותיה הערביות, וניכרה השפעתם של הנאצריסטים והאסלאמיסטים נגד נורמליזציה, אך הממלכה, בניסוחו של בראודה, "לא ראתה לנכון לחדש ולמסד את המסורות האנטישמיות מימי הביניים כמכשיר של מדיניותה". נהפוך הוא, גם כאשר עזבו בהמוניהם, בעיקר לישראל, שבה הם מהווים חלק ניכר ורב השפעה במרקם החברתי והפוליטי, חשו יהודי מרוקו כי זכו לאהדת המלך, וחסן השני אף הצהיר כי הוא רואה בהם "שגרירים" של ארצו.

צעד חשוב נוסף, שבשעתו עדיין היה ייחודי (מאז בחרו מדינות ערביות לא מעטות לפעול בדרך זו), היה כינון יחסים חמים עם ארגונים מובילים בקרב יהדות ארה"ב והתפוצות, כולל הקונגרס היהודי העולמי והוועד היהודי האמריקני. הסיבה המיידית לבקשת הסיוע המדיני בזירה האמריקנית הייתה המאבק מול ארגון הפוליסריו בשהרה הספרדית לשעבר, חבל ארץ שמרוקו מחזיקה בו ורואה בו חלק משטחה. אל מול תמיכת אלג'יריה, בגיבוי סובייטי, במורדים, והתחושה ברבאט כי הממסד המקצועי האמריקני אינו תומך בעמדת מרוקו בסכסוך, חיפשה ההנהגה המרוקנית בעלי ברית בווינגטון, אך בתוך כך גם ביקשה לשקף זיקה עמוקה יותר לעולם המערבי וערכיו.

מטבע הדברים, מסר זה חייב גם יחס חם יותר ליהודים, ועוין פחות כלפי ישראל. כך נסללה דרכה של מרוקו אל עמדת הקישור והתייחוד שבמסגרתה תרמה רבות לפריצת הדרך ביחסי ישראל-מצרים. ב-1986 ביקר ראש הממשלה דאז, שמעון פרס, במרוקו, וב-1999 ביקר בה אהוד ברק. בעקבות אוסלו ניתן ביטוי מודגש גם ליחס החיובי כלפי המורשת היהודית. ב-1997 נתן פרבר אמיד של קזבלנקה המוזאון היהודי, היחיד מסוגו בכל רחבי העולם הערבי, בחסות המלך, ושנה לאחר מכן נפתחו שערי מרוקו לתיירות ישראלית; להלכה ליוצאי מרוקו בלבד, אך בפועל גם למעגלים רחבים יותר. למרות סגירת הנציגות, המגמה במרחב התודעתי והתרבותי נמשכה גם אחרי 2000, והגיעה לשיא חדש עם אימוצה של החוקה החדשה ביולי 2011. זו מגדירה את מרוקו כ"אומה שאחדותה מבוססת על המגוון, הזוכה לתמיכה מלאה, של היסודות המשתלבים בה:

מרכיבים ערביים, אמאזיגיים ["ברבריים"], חסניים, סהראויים, אפריקניים, אנדלוסיים, יהודיים וים תיכוניים".

כל זה ממשיך להשתקף במגוון תחומים, וביניהם גם השתתפות ישראלית בתחרות הגרנד פרי בג'ודו באגאדיר במרס 2018, כולל הנפת הדגל והשמעת ההמנון כאשר זכתה תמנע נלסון לוי במדליית זהב. העובדה שהשמעת ההמנון במסגרת דומה באבו דאבי, ללא הנפת דגל, באוקטובר 2018 זכתה לתשומת לב רבה ונרגשת הרבה יותר, רק מעידה עד כמה הציבור הישראלי הורגל לצפות לכך מצד מרוקו, שהקדימה בכך את שאר העולם הערבי. עשרות אלפי ישראלים מבקרים במרוקו מדי שנה, הרבה יותר מאשר בשותפה לשלום הפורמלי, מצרים. במקביל, הקשר החם עם יהדות ארה"ב הניב עבור מרוקו תועלת כלכלית, זיקות להוליווד ונוכחות של סטודנטים יהודים אמריקניים בתוכניות לימוד על אדמתה.

מרוקו יצרה אפוא דגם חליפי של זיקת גומלין מול הסוגיה הפלסטינית: לא עוד משחק סכום אפס, שבו כל צעד לקירוב עם העם היהודי חייב להיות מותנה במה שהפלסטינים יקבלו בשולחן המו"מ, אלא ההפך – יכולת להשיג תוצאות קונקרטיות עבור הפלסטינים מתוקף היחסים הטובים עם ישראל. איל התקשורת אחמד שרעי, שאינו מסתיר את תמיכתו בהידוק הקשר (הוא נמנה עם תומכיו של מכוון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון) ומתכנן להעמיק את התודעה במרוקו באשר לתרומתה ההיסטורית של הקהילה היהודית, מסביר בהקשר זה כי "בהקצאת קרנות לבתי ספר פלסטיניים ומתן סיוע רפואי והומניטרי המלך מאותן שעתיד העם הפלסטיני גלום לא בניצחונות או בכישלונות של הנהגה פוליטית זו או אחרת אלא בבניית יכולות אנושיות ומוסדות בני-קיימא". זהו סוג של אהדה לפלסטינים שגם הציבור הישראלי יכול לקדם בברכה.

אומנם גם במרוקו יש קולות סירוב רבי השפעה, שהשתקפו בין היתר בהצבעה בפרלמנט בנובמבר 2013 על הצעת חוק שהגדירה כל "נורמליזציה" ומגע עם ישראלים כעבירה פלילית שעונשה מאסר. מנגד, נמצאו מי שהתריעו כי תמיכת הסוציאליסטים והאסלאמיסטים בחוק מפרה את רוחה ולשונה של חוקת 2011. בפועל, בהתערבות שקטה של ארמון המלוכה, ההצעה לא הפכה לחוק ולא יושמה מעולם. לנוכח ההישגים שמדיניות הפתיחות הניבה עבור מרוקו, בעיקר בזירה האמריקנית (הסכם סחר חופשי, זיקות להוליווד, תמיכה מדינית), ובהקשר הרחב יותר של ראייה עצמית רב-גונית וליברלית באופן יחסי, ההנהגה ברבאט אינה רואה צורך לשנות כיוון. ניסיונו הנואש של קד'אפי, עם קריסת משטרו, לגייס את תמיכת היהודים בהישרדותו בתמורה לשינוי ביחס כלפי ישראל, רק ממחיש עד כמה גורמים אחרים בעולם הערבי הבינו את המשמעות הגלומה בדגם המרוקני.

ה"אנומליה המרוקנית", בניסוחו של בראודה, "ממחישה שמנהיגות ערבית המחויבת לטיפול תרבות של פיוס יכולה למצוא השראה בהיסטוריה המקומית, לגייס את הציבור באמצעות קמפינים בלתי פורמליים, ולהוכיח בצעדים פומביים את הערך הטמון בהידברות עם ישראל ועם תומכיה היהודים". בעידן של זעזועים ואיומים קיומיים חסרי תקדים, ונוכח שחיקה בסובלנות של ארה"ב והמערב כלפי דגם "השלום הקר", מדינות נוספות מגלות את יתרונותיו של הדגם. "עבור מדינות ערביות רבות כיום", כותב החוקר התוניסאי עזיז בוג'ילבאן, "מרוקו נראית פחות כחריג שיש לבוז לו ויותר כמוודל להישרדות".

פרק ג: מה הם המקורות הפנים-ערביים של הסדקים בחומת הסירוב?

את השיח החברתי בעולם הערבי, ברמת השטח, מעצבים בעיקר מורים, מטיפים דתיים ואנשי תקשורת. אלו שייכים, ברובם, למערכות ממוסדות המשרתות שלטון אוטוקרטי. שפת המושגים שהם בוחרים להשתמש בה מעוצבת בשילוב בין ארבעה גורמים: מה הם סבורים שהשליט מצפה מהם לומר; במה הם עצמם מאמינים, מתוקף עיצובם האישי וניסיון חייהם; מה יגידו עמיתיהם והממונים הישירים עליהם, וכיצד לכוון יחסי אמון עם הקהל, הציבור שאליו מסריהם מופנים. ציבור זה מתנווד בין הממסד השלטוני, מתנגדיו, והלכי רוח עממיים שלא קל לשלוט בהם. אם למרות הרגלי הציות של חברה סמכותנית יש בכל זאת סימנים לפער בין הקו הרשמי לשיח הציבורי, יש בכך כדי להעיד על מתחים בתוך הממסד, או בין המדינה לחברה – או על שינוי ההולך ומתהווה.

מתוך שאיפה לא רק לזהות שינוי זה אלא גם לדרבן אותו, הזרקור מופנה לעבר "המסה הקריטית" של גורמים שלטוניים ולא-שלטוניים הדוגלים כיום בשיפור היחסים עם ישראל, היהודים, או שניהם גם יחד. הסירוב עדיין דומיננטי ברוב המערכות השלטוניות, אך בחלק ממדינות ערב המיעוט החותר לפיוס פועל בתחושה שהשליט דווקא רוצה כי יצליחו. הם מסיקים זאת מרמזים, ואף מדברים ברורים יותר, הבוקעים "מלמעלה". הם גם מזהים קהל קטן, אך מתרחב, הקשוב למסריהם במרחב המקוון. בתוך כך, ישראל, יהדות התפוצות וארה"ב מוצאות דרכים חדשות להגיע אליהם מרחוק, וליצור קשרים עם מעצבי דעה ערביים בשטח. כמו מפיצי השנאה בשעתו, גם "רשת" זו של גורמים בעלי השפעה צריכים כעת למסד את השפעתם במהלכים גדולים, ועל גורמים חיצוניים מוטל לסייע להם.

מסרים "מלמעלה". אין כל ראייה לכך ששליט ערבי כלשהו פקד במישרין אי פעם על מנגנוני העברת המסרים העומדים לרשותו להכין את הקרקע לשיפור יחסים עם ישראל, אבל זו הייתה ההשפעה המצטברת של הרפורמות בחלק ניכר של מדינות ערב. מנהיגים ערבים פועלים לחולל שינוי רק כאשר הנסיבות מחייבות

זאת, וגורם חיצוני מציע תגמולים על מדיניות חדשה, נאורה יותר. שינוי כזה יכול להתבטא ביד קשה כנגד חסידי הסירוב, והזדמנות לתומכי הפיוס להישמע. גל ראשון של רפורמות ברוח זו בא בתגובה ל-9/11 ולטרור שבא לאחר מכן, כולל נגד יעדים יהודיים בארצות ערב (כמו הפיגוע ב-2002 נגד בית כנסת בתוניסיה).

גם אם מאפייני התגובות בשאר חלקי העולם הערבי לא הגיעו לרמתה של העמדה המרוקנית, כפי שתוארה לעיל, עצם ההכרה שנדרש מאבק רעיוני ולא רק ביטחוני נגד הטרור יצרה מרחב שבו יכלו להישמע קולות מתונים גם בהקשר הישראלי. אל מול ההסתה העדתית והדתית נעשו מאמצים, כמו "הצהרת עמאן" ב-2004, שבאו להדגיש את הסובלנות הבין-דתית. בתוניסיה הונהג חינוך לסובלנות בבתי הספר, כולל התייחסות מפורשת הן לנוצרים והן ליהודים. במצרים ובמפרץ התקיימו ועידות לדיאלוגים בין-דתיים.

גם ללא זיקה ישירה לישראל, מסרים אלה תרמו ליצירת אקלים עוין פחות כלפי "האחר". כך גם השפיעה פעילותו של "המרכז לדיאלוג לאומי על שם המלך עבד אל-עזיז" בריאד, בירת סעודיה, שעסקה בניסיונות ליצור זהות לאומית מתוך שיח בין זרמים ופלגים דתיים שונים, ולראשונה סימנה שחיקה בהגמוניה של ההשקפה הסלפית. גם קמפיין "ירדן תחילה" של המלך עבדאללה השני נועד לתכלית דומה. החיבור בין מגמות אלה לבין "יוזמת השלום הערבית" אפשר לתומכי הקשר עם ישראל להצביע על מגמת השינוי בעמדה הסעודית, גם אם בפועל הייתה היוזמה עצמה בלתי-קבילה מנקודת מבט ישראלית (כולל "זכות השיבה" במלואה ודרישה לנסיגה מוחלטת לקווי 1967).

האיום הג'יהאדיסטי האיץ שינויים הן במישור התרבותי הפנימי והן ביחסן של מדינות המערב כלפי פעילויות ועמדות בעולם הערבי שתמכו בטרור, במישרין ובעקיפין. החלה לחלחל ההכרה, שבאה לידי ביטוי בריאיון של מפקד משטרת דובאי, צ'אהי ח'לפאן תמים, ב-2010, שלפיה אין הבדל בין טרור נגד אזרחים ברחובות ישראל לטרור בכל מקום אחר. מגמה דומה נבעה מן המהלכים לאינטגרציה כלכלית עם המערב ולהקלות במכסים שלוו, בפועל, בהתרופפות מואצת של החרם הערבי על ישראל. זאת, כפי שאירע באופן דיסקרטי בחקלאות התוניסאית בעשור הראשון של המאה העשרים, גם ללא קשרים פורמליים. צניחת מחירי הנפט ב-2014 הזינה גם במדינות המפרץ את ההבנה, הגלומה בחזון "סעודיה 2030", שעליהן להשתחרר מן התלות במקור הכנסה יחיד ולאתר משקיעים ושותפי סחר במערב. לשותפים מעין אלה, שחלקם יהודים, יש מטבע הדברים גם ציפיות הנוגעות לעמדות היסוד כלפי ישראל.

כל זה הוא בשנים האחרונות ביתר שאת, עד כדי התהוות של מערך מדינות בעלות אינטרס משותף. נוכח האיום האיראני וגרורותיו, ובמקביל גם עליית דאע"ש והאתגר ששאיפותיו של ארדואן מציבות, התרחב מעגל המדינות הרואות בישראל לאו דווקא חלק מן הבעיה (קל וחומר "הבעיה") אלא מרכיב חשוב במשוואת הכוחות האזורית. ניתן למנות במסגרת זו, "מחנה היציבות", את מצרים, ירדן, ערב הסעודית, איחוד האמירויות, בחריין ומרוקו, לצד ישראל עצמה וכוחות אזוריים נוספים. להיבטים הביטחוניים של שותפות זו נלווית, לפחות בחלק מן המקרים, ההכרה בצורך במערכה רעיונית. כך הסביר קאבוס, סולטן עומאן, לשר ההגנה דאז רמספלד, מייד אחרי 9/11; בכך התמקד נאומו ההיסטורי של נשיא מצרים, עבד אלפתאח אל-סיסי, בפני העולמא (חכמי הדת) של אל-אזהר ב-1 ינואר 2015; תובנה זו ניצבת גם ביסוד הפתיחות הבין-דתית של איחוד האמירויות שבאה לידי ביטוי במתן אפשרות לקיום בית כנסת ומקדש של דת ההינדו, כמו גם בביקור האפיפיור בפברואר 2019.

יתרה מזאת: ככל שהתפתח בארה"ב פולמוס באשר למדיניותה באזור, או אף על עצם נוכחותה בו, עלתה חשיבותם של תומכי ישראל בזירה זו. גורמי הנהגה בחלק ממדינות ערב ראו בחרדה גוברת מגמות מסוימות בממשל אובמה ובדיון הפוליטי והציבורי. הם חשדו בנשיא שהוא פייסני כלפי איראן ואוהד כלפי האחים המוסלמים, ונתקלו בכוחות בקונגרס שדרשו את השעיית הסיוע למדינותיהם בשל סוגיות של זכויות האדם. הנטייה הראשונית הייתה, כרגיל, לחשוד בקיומה של מזימה ציונית – אך זו התחלפה בהבנה כי תומכי ישראל בארה"ב פועלים דווקא למענם, לא נגדם. לראשונה, אחרי דורות של שסע בווינגטון בין תומכי ישראל ל"ערביסטים", נוצרה שותפות של ממש בין גורמי שדולה פרו-ישראליים לבין אלה שביקשו לקדם את האינטרסים של מדינות המפרץ. האחרונים אף הבינו שלא תיתכן שותפות כזו בעוד הסתה אנטי-ישראלית ממשיכה להשתולל מבית. גופי מחקר והפצה כמו MEMRI שינו את כללי המשחק: פגה סבלנותה של העילית האמריקנית כלפי סוג זה של מסרים דו-פרצופיים.

כך נוצרו הנסיבות שבהן מוחמד אל-עיסא, העומד בראש "הליגה המוסלמית העולמית" שמושבה בסעודיה, והייתה עשרות שנים מבוע של הסתה אנטי-יהודית, הגדיר ב-2018 את הכחשת השואה או גימודה כ"פשע של סילוף ההיסטוריה ועלבון לכבודם של הנרצחים החפים מפשע", הפוגע בכל בני האדם באשר הם. דבריו, שזכו לכיסוי תקשורתי בסעודיה, נאמרו מתוך היענות לפנייה של מנכ"ל מכון וושינגטון (WINEP), רוברט סאטלוף, שעסק לא מעט בחקר היחס לשואה בעולם הערבי, נועד עם עיסא בריאד ולאחר מכן אירח אותו בדיון שהתקיים במוזאון השואה בווינגטון; עוד סימן לזיקת הגומלין בין השיח הפנים-ערבי לפולמוס הציבורי האמריקני.

שינוי "מלמטה למעלה" והופעתה (מחדש) של אהדה ליהודים ברמת השטח. מעטים הם היחידים המעזים לעמוד מול גל גורף של עוינות, כפי שעשה המחזאי המצרי עלי סאלם בספרו על מסעו לישראל ב-1994,

שהביא לבידודו ולהחרמתו עד ליום מותו ב-2015. יחד עם זאת, סיפורו גם הצביע על כך שהעדר תמיכה ביחסי שלום עם ישראל אינו נובע בהכרח משיקול דעתם של הוגים וכותבים אלא מן הלחץ הבוטה המופעל עליהם. סאלס עצמו, בריאיון שנתן ב-2013 לעיתון הלונדוני אל-מגילה (שהמשיך לתת לו טור קבוע), טען שאילו היה הטאבו מוסר היו רבים צצים ממחילותיהם ומוזים כי הוא זה שצדק.

הוא אינו היחיד שהציג הערכה זו. סקרים מהימנים תחת משטרים ערביים אוטוקרטיים הם מקור בעייתי, אך בסקר שנערך בכויית ב-2017 נמצא כי כ-60% סברו שעל מדינות ערב להציע תמריצים הן לפלסטינים והן לישראלים כדי למתן את עמדותיהם, ומבין אלה, כשישית סברו שיש להיכנס לדיאלוג ישיר עם ישראל מבלי להמתין להסדר עם הפלסטינים. זהו מיעוט מובהק עדיין, אך לא זניח. גם הנתונים לגבי היקף הכניסות לדף הפייסבוק של משרד החוץ הישראלי בערבית – 1.5 מיליון עוקבים (ספטמבר 2018), 2,700 כניסות ביום במוצע, שליש מהן אוהדות ועוד כשישית נייטרליות – אומרים דרשני. הטקסטים כוללים קריאות להקמת שגרירות ישראלית בבגדאד, טריפולי, רבאט, ריאד ושאר בירות המפרץ, תוניס, ח'רטום ואף דמשק; גילויים של התעניינות בקשר ישיר עם ישראלים, וביטויי צער על עזיבת היהודים (עמדה שבה נתקלה, בהיקף נרחב, גם הסופרת ציונית פטאל-קופרווסר לאחר פרסומו בערבית של ספרה הנוסטלגי על יהדות עיראק). ממדי התופעה מדאיגים בעליל את אלו הדוגלים בהמשך ההחרמה והסירוב.

יש אפוא יסוד להערכה שמיליונים בעולם הערבי, עדיין מיעוט אבל בגדר "קוורום של רמת השטח" (Grassroots quorum), אכן יקדמו בברכה כינון של מערכת יחסים עם ישראל בהקדם האפשרי, קרי, מבלי להמתין לפריצת דרך עם הפלסטינים. משהו באינדוקטרינציה האגרסיבית שליוותה אותם מילדותם "לא תפס". גם אם הרוב עדיין קונה את הרטוריקה של הסירוב ואת המסרים האנטישמיים, והוא קהל היעד האמיתי שיש לשנות את תפיסותיו, ראוי לנסות להבין מי הם החלוצים התומכים בשינוי ומה הביא אותם להאמין בכך. ניתן לעשות זאת מתוך מעקב אחר פעילותם במדיה החברתית, וכן מתוך היכרות ישירה איתם. מסתמן כי את השקפותיהם מעצב השילוב שבין מגמות תרבותיות עולמיות, הדינמיקה האזורית שכבר תוארה כאן, מודעות גוברת למורשת היהודית המקומית ונטייה מרדנית של צעירים נגד הקו הסמכותי, וכן השפעתם של רפורמיסטים שנרתמו לחולל שינוי בשיח לגבי ישראל והיהודים.

הגורם הראשון, הגלובליזציה של אמצעי התקשורת, זוהה על ידי דייוויד פולוק כבר ב-1992, בהתייחס לסיקור של CNN בעת שחרור כוויית. הצפייה בשידורי הערוץ חשפה לראשונה את הקהל הערבי לחוויות היום-יום של אזרחים בישראל (תחת אש), מסרים שלא נחשף אליהם מעולם. "ישראל הפכה שגרה". כיום ניתן למדוד זאת ביתר יעילות באמצעות פורומים ברשת. בכל הנוגע לעיסוק ביהודים בסרטים הוליוודיים, לדוגמה, הסתמן עניין רב בקרב צעירים, כולל לגבי סרטו של ספילברג על הפיגוע במינכן, ולגבי דמות יהודית מובהקת (רב צעיר) כמו זו שמגלם בן סטילר בקומדיה הרומנטית "Keeping the Faith". דיון רציני יותר התפתח לגבי תרומות יהודיות למדע ולתרבות.

כוחות הסירוב הגיבו בניסיון לנקוט אמצעים דומים. על אף עמדתו העוינת בעליל, ערוץ אל-ג'זירה (הפועל מקטר) פעל לקנות מעמד לגיטימי מבחינה מקצועית על ידי הזמנת דוברים ישראלים, אם כי מארחיהם נוהגים בהם באורח תוקפני (במקרה קיצוני במיוחד, של "ריאיון" עם אופיר גנדלמן במהלך "צוק איתן" שבו הטיחה בו המראיינת שאלות רטוריות ואז קטעה את תשובותיו, התעוררה תגובת-נגד בשיח הטוקבקים, כולל השוואה בין שיטותיו של הערוץ לבין סגנון ההסתה של "צֶ'ת אל-ערב" בימי נאצר.

במקביל הסתמנה שחיקה מסוימת באפקטיביות של המסר האנטי-ישראלי עקב אובדן הלגיטימיות של אלו שעסקו בהפצתו, בין אם המדובר במשטרים הקיימים (שחלקם קרסו ב-2011) ומנגנוני הביטחון האלימים שלהם, ובין אם במסטיפים דתיים מן הסוג הישן. יומרתם של שלטונות הדיכוי, מאלג'יריה עד עיראק (ואיראן) להצדיק את מעשיהם בשם המאבק בישראל ובציונות, בעודם יורים במפגינים בני עמם, לא תרמה לפופולריות של השקפת העולם שהם התיימרו לייצג. ברוב המקרים האשימו הצעירים את השלטון ב"ניצול" הבעיה הפלסטינית, אך בכמה מקרים, בעיקר מקרב אוכלוסייה צעירה בסעודיה ההולכת ומשנה את אורחות חייה, הואשמו הפלסטינים עצמם בהפצת ההשקפות של גורמי הטרור: "הראו לי ישראלי אחד שהרג סעודי ומולו אראה לכם אלף סעודים שרצחו את בני עמם בשיטות של דאע"ש ואל-קאעידה". גם בעיראק ניכרת התקוממות נגד העמדה המקובלת: כשליש העוקבים של משה"ח הישראלי הם עיראקים. בראודה עצמו נטל חלק בדיון טלוויזיוני בעיראק שעסק במורשת היהודית שם ובאובדנה, כולל הטלת האשמה על חאגי אמין אל-חוסייני ופעולות ההסתה שלו. קבוצות ראשונות של אזרחים עיראקים ביקרו בישראל ב-2018. בלוגרים באלג'יריה, תוניסיה ולוב העלו רעיונות בדבר הידוק הקשר, והביעו צער על עזיבת היהודים.

עד כה לא הניבה תופעה זו תנועה חברתית עם מנהיגות או יכולת לפעולה פוליטית. לא קמו דמויות חדשות דוגמת עלי סאלס שיוכלו לנהל דיאלוג רציף ולעורר שיח מתוקף מעמדם על משמעות השלום עבור שני העמים. בהעדרם, בלטו מסרים פומביים שעדיין שמרו נאמנות לקו האנטי-ציוני המובהק אך חצו את הסף בכל הנוגע לאהדה ליהודים. המקרה המובהק ביותר היה סדרת הטלוויזיה המצרית "ח'ארת אל-יהוד" (שכונת היהודים), שהופקה על ידי קבוצת אל-עדל ב-2015 ותיארה רומן בין יהודייה יפת תואר וחייל מצרי בעיצומה של מלחמת 1948. התיאור של ישראל והציונות בסדרה זדוני ומכוער ("הם עושים לפלסטינים את מה שהיטלר עשה לנו", אומרת האם היהודייה, פטריוטית מצרית, בעת התקפה אווירית על קהיר); אף על

פי כן, עצם שבירת הסטראוטיפ וההצגה האוהדת של היהודים ואורחות חייהם, כמו גם הטלת אשמה על האחים המוסלמים באשר להתדרדרות הסדר החברתי והפוליטי במצרים (קבוצת אל-עדל מקורבת לממסד הצבאי המצרי), היה בהם כדי לעורר את זעמם של חסידי הסירוב.

מסרים דומים – אהדה ליהודים, למרות שנאה ל"כובש הציוני" – נשמעים גם בממסד הדתי, כולל מצד אלו המופקדים כיום על מאמצי הדה-רדיקליזציה: שיח' חביב עלי ג'יפרי, מטיף סופי סעודי צעיר ממוצא תימני הפועל בחסות איחוד האמירויות, נתן לכך ביטוי בדיון טלוויזיוני בח'רטום באביב 2016, בנקודת זמן שבה שקד המשטר בסודאן להתנער מזיקותיו לאיראן ולערק למחנה היציבות בגיבוי סעודי. ג'יפרי, שיש לו מיליוני עוקבים בטוויטר, נמנע מלהגדיר את תחומי הכיבוש, לשיטתו, ובמשתמע אינו שולל אפשרות של הסדר פשרה עם ישראל.

יכולתם של קולות אלה להישמע בסעודיה, כיום, בולטת ביתר שאת בהשוואה למצב בלבנון. שם נשמעו בבירור עמדות של שלילת הסירוב, וביקורת על גרירת לבנון לעימות לא לה, באמצע העשור הקודם; יוזכרו האזם אל-צע'יה ושבל מלאת. אך אלה הוברחו או הושתקו מאז שהתהדקה אחיזתו של חיזבאללה, ונתקקו איסורים על כל מגע עם ישראלים (אם כי אין ספק שלהשקפות הדוגלות בדיאלוג יש עדיין אחיזה איתנה מתחת לפני השטח).

כל זה מעיד על דינמיקות חדשות, אך עדיין לא על מפנה. כוחם של הדוגלים בשינוי עדיין מוגבל מאוד, ועוצמת העוינות ניכרת. את האווירה השוררת במצרים ממחישות הידיעות על התנגדותו של כוכב הכדורגל מוחמד צלאח, "גיבור על" לאומי בארצו, לכך שקבוצתו האנגלית, ליברפול, תחתים ערביי ישראל מצטיין, מואנס דאבור, משום שהוא משחק בנבחרת ישראל, וכן התגובות הנסערות על כך ששגריר ישראל במצרים ביקר ביריד הספרים של קהיר. קשה יהיה לכוחות שרוצים בכך לצעוד מעבר לעמדה של הסדרה "ח'ארת אל-יהוד", היינו אהדה ליהודים אך שנאה לישראל, לעבר דיון הוגן לגבי נסיבות הפליטות היהודית, עיון מאוזן יותר בבעיה הפלסטינית ודיאלוג ישיר עם החברה הישראלית, ללא סיוע שיטתי מבחוץ.

פרק ד: מסרים "מבחוץ פנימה" – תפקידן של ישראל וארה"ב

שלושת המהלכים שתוארו לעיל – השינוי "מלמעלה" ביחסם של משטרים ערביים כלפי ישראל כשותף אסטרטגי; התעצמות התופעה, אומנם עדיין מצד מיעוט קטן, של שיח ברשתות החברתיות בדבר הצורך בפתיחות, וסקרנות לגבי המורשת היהודית בארצות ערב; ובתוכם, מסרים בתקשורת ובממסד הדתי שניתן להגדירם כ"פרו-יהודיים אך אנטי ציוניים" – מעידים, במצטבר, על קיומה של הזדמנות לשינוי. חשוב, ואפשרי, לנצל אותה. הרעב למידע מהימן, והרצון בקשר אישי עם יהודים וישראלים, יוצרים פתח לסוג חדש של "דיפלומטיה אזרחית": התגייסות ליצירת קשר שוטף עם אלו השואפים לכך. במקביל, ארה"ב יכולה וצריכה לדחוף את הדיון אל מעבר לנקודה האנטי-ציונית ולקראת דו-קיום עם ישראל. מאמץ זה כשלעצמו לא יניב שלום, אך הוא יכול לסייע ביצירת האקלים הרעיוני והתרבותי שיאפשר הסדר עתידי.

התגברות על המורשת של בידוד ישראל. כבר הוזכרה דעיכתם של אמצעי ההסברה הישראלים בשפה הערבית מאז ימי הזוהר שלהם בשנות ה-50, עקב פרישת כוח אדם איכותי לצד חולשת האמצעים הטכנולוגיים. לארגוני מעקב כמו MEMRI ו-IMPACT-se אין גישה ישירה לקהלי יעד ערביים. התקוות להידברות "עם לעם" (people to people) דעכו, ואיתן גם המוטיבציה ללמוד ערבית לצורכי שיחה (להבדיל מאיסוף ומחקר, מודיעיני או אקדמי). ישראלים יוצאי ארצות ערב התנערו לא אחת ממורשתם, אם כי חלה בכך תפנית מסוימת בעשורים האחרונים, והפעילות המדינית וההסברתית, מאז 2009, המכוונת לעורר מחדש מודעות לשאלת הפליטות היהודית שלאחר 1948, מופנית בעיקרה למערב ולא לציבור הערבי.

עיקר המאמץ הישראלי הופנה לשיח ברמת המנהיגות, החסוי והגלוי, כפי שהמחיש הביקור בעומאן. במישור הדיפלומטיה הציבורית נעשו מהלכים מוגבלים יותר, הרחוקים עדיין מלשחזר את האפקטיביות של קול ישראל בערבית בימיו הטובים. עם זאת, מהלכים ממשלתיים ופרטיים, כולל הופעות של דוברים ישראלים במגוון אמצעי תקשורת ערביים, ופעילות (לא תמיד מתואמת כראוי) של ארגוני החברה האזרחית, אקדמאים, עיתונאים ורבנים שנרתמו לכך, העידו על כך שזוהתה ההזדמנות לשינוי, גם אם טרם נמצאה הדרך המיטבית למצות אותה. תחנת טלוויזיה פרטית (I24 בערבית), מגזינים מקוונים וקבוצה פעלתנית של יוצאי ארצות ערב המפנים כעת את מסריהם לארצות מוצאם תורמים גם הם למאמץ.

ברקע ניצבת הפופולריות הגוברת, בשיח המדיני הישראלי, של רעיון "הפתרון האזורי", שקנה לו אחיזה מאז כישלון מאמציו של קרי בשנים 2013–2014 להביא את הפלסטינים לשולחן המו"מ. על פי תפיסה זו, סעודיה וכמה מן המפרציות יצטרפו למצרים, ירדן, מרוקו ומדינות המערב בהצעת תמריצים לשני הצדדים כדי להגיע לפתרון של פשרה. זאת בהמשך לרעיון שעמד ביסוד "יוזמת השלום הערבית" מ-2002, ובזיקה הדוקה לאינטרס הביטחוני המשותף (מול האיום האיראני). דא עקא שלשם מימושו של חזון זה תידרש גם נכונות של עמי ערב לתמוך במהלכי ממשלותיהם. האם ישכילו המשטרים להיעזר בגילויים הקיימים של פתיחות, מצד המיעוט היצירתי שתואר לעיל, וכיצד יפעלו במרחב ציבורי פתוח לכל עבר כדי לנטרל את השפעת האנטישמיות והסירוב? איזה תפקיד יכולות ישראל וארה"ב למלא?

"ישראל יוזמת", בהובלתו של קובי הוברמן, פעלה מול הציבור בישראל לתת מהלכים לרעיונות אלה, והזמינה משלחות מסעודיה ובחריין לביקור (כאמור לעיל, גם משלחות עיראקיות – ראשונות אי-פעם – הגיעו לישראל ב-2018). מפגשים פומביים בזירה הבינלאומית, מעל ומעבר לנעשה בתחום ה-Track II על כל הסתעפויותיו, סימנו את הפוטנציאל, כפי שאירע בכנס של מכון וושינגטון במאי 2016 שבו השתתפו האלוף (מיל.) יעקב עמידרור וראש המודיעין הסעודי לשעבר, הנסיך תורכי אל-פיצל, זה לצד זה באותו מושב.

יתרה מזאת, לצד הקביעות המסורתיות שלפיהן אין סיכוי להפשרה ללא פריצת דרך עם הפלסטינים ו/או מחוות כלכליות מרחיקות לכת החלו להישמע בדיון הישראלי הפנימי (כמו בדיון במכון "מתווים" במאי 2018) גם הערכות לגבי התקרבות אפשרית שתושפע ממגמות תרבותיות, ללא תלות ישירה במהלכים דיפלומטיים, במדיניות כלכלית, או במבוי הסתום מול הפלסטינים. ג'קי חוגי, המוכר כפרשן לענייני ערבים בגלי צה"ל, הצביע כראיה לכך לא רק על מרוקו אלא גם על המגמה המסתמנת בעיראק, וקרא לממשלת ישראל להשקיע יותר בהעברת המסר האזרחי. משרד החוץ, מצידו, תיאר כיצד חמשת אנשי הצוות המזיניים את חשבונות הפייסבוק והטוויטר מצאו דרכים לעסוק לא רק בהסברה מדינית וביטחונית אלא גם בחשיפת הווי החיים בישראל בכל היבטיו, מן האקדמיה ועד לשוק מחנה יהודה, כמו גם באזכורים היסטוריים ואישיים של הקיום היהודי בעולם הערבי (במאי 2018, מתוך היענות לביקוש, פתח משה"ח דף פייסבוק ספציפי למורשת העיראקית).

לאור הפוטנציאל המסתמן, מתחדדת גם חומרת המגבלות החלות על אנשי משרד החוץ במאמציהם, הנובעות מהעדר משאבים, צוות מצומצם, חסמים הנובעים מזהותם הממשלתית (המונעת את השיח הבין-אישי), והקושי הנובע מכך שישראל אינה מעודדת כיום ביקורים ממדינות באזור שאין לה יחסים עימן. התחדד גם הצורך בזיהוי יעדי ביניים מציאותיים שיש סיכוי לממשם הרבה לפני שניתן יהיה להגיע לכינון נוכחות דיפלומטית, וביצירת אפיקים מתאימים להמשך השיחה, למשל בין גורמים דתיים בישראל לבין אנשי דת שיעים בעיראק המתנגדים להגמוניה האיראנית. זאת, שכן מרקם של קשרים אישיים שקטים וכול בבוא היום להיות בסיס לקואליציה גלויה של גורמים בתקשורת, בהנהגה הדתית, בחינוך ואף בממשל.

אשר למסרים הגלויים והופעותיהם של ישראלים באמצעי התקשורת הערביים, יש ניגוד מובהק בין שתי גישות. מחד גיסא בולט הסגנון הבוטה של ד"ר מרדכי קידר, המופיע לעיתים מזומנות בערוצים ערביים. רבים מאוד באזור (לפי אומדנו של קידר עצמו, מאה מיליון!) צפו בפולמוס שלו עם איש דת סורי סביב שאלת מעמדה של ישראל בירושלים, שבמהלכו הטיח במוסלמים ובערבים כי הם כישלון מוחלט, "העולם הערבי היום הוא ביצה של אש, דמעות ודם", וליהודים הייתה עיר בירה בירושלים ואמונה באל אחד כשהערבים עוד היו עובדי אלילים נבערים. מאידך גיסא, ראויים לאזכור סרטוני האנימציה החביבים של אלחנן מילר, שעניינם הסבר בערבית לגבי היהדות כדת, והם מתחמקים במתכוון מדיון בישראל כסוגיה פוליטית. גם אלו זכו לתשומת לב, אם כי לא באותו היקף, ובשונה מקידר (שהתריס כי ישראל "אינה זקוקה לשלום" עם מי שאינם יודעים שלום מהו) גם משכו אליהם קהל קבוע שיצר עם מילר קשרים ישירים.

בתוך כך הפך אביחי אדרעי, קצין בדובר צה"ל שבלט ביכולתו להעביר מסרי הסברה בערבית שוטפת, לדמות משמעותית בשיח על ישראל, עד כדי כך שדוברי חיזבאללה התפלמסו איתו אישית. אולם נכונותו, במסגרת שיקול הדעת שניתן לו, להשתמש במסורת הסלפית האנטי-שיעית כדי לנגח את חמא"ס ואת איראן כאחד, שיקפה נכונות לשפוך שמן על מדורות היריבות הפנים-ערבית ולהיעזר לשם כך בגורמים שעמדתם הבסיסית כלפי ישראל והיהודים היא בעייתית. העובדה שדווקא ערוץ אל-ג'זירה העוין בחר לתת במה למסרים ישראלים אלה (בעוד שהיריב המתון יותר, ערוץ אל-ערביה, נמנע מכך) אומרת דרשני. המסר ההסברתי, בייחוד נגד איראן, עבר, אבל לא תרם, כשלעצמו, לחיזוק תחושת השותפות.

תפקידם של יוצאי ארצות ערב במערכה זו התפתח בשנים האחרונות, בתגובה למסרים בעולם הערבי המציפים נוסטלגיה לימים ההם (מלווה בנימה אנטי-ציונית של צער על כך שישראל זכתה באוכלוסייה זו). אחרי נפילת קד'אפי, לדוגמה, נשמעו בלוב קריאות לכונן קשר עם יהודים יוצאי לוב, כולל בישראל, ולמעשה ללכת בעקבות הדגם המרוקני (שקיבל, בפועל, את הלגיטימיות של החלטתם של רוב יהודי מרוקו לחיות את חייהם בישראל). לא היה זה שיח הדדי במובן המלא של המילה. בחלוף הזמן התמעטו הישראלים שיש להם זיכרון ישיר מארצות המוצא, ולמרות חלקם הבולט באוכלוסיית ישראל לא נעשו מאמצים אינטנסיביים (עד לאחרונה) להנציח את מורשתם, קל וחומר לעשות בה שימוש אסטרטגי ולהציגה בשפה הערבית לקהלי יעד ספציפיים ובניב המוכר להם "מן הבית" (אדרעי, אומנם עיראקי במוצאו, פנה לשומעיו בערבית ספרותית סטנדרטית). עם זאת החלה להתגבש קבוצת פעילים ישראלים בתחום זה, בסיועם של יהודים יוצאי ארצות ערב ואיראן החיים כיום במערב. לצד העלאתה מחדש של סוגיית הפליטים היהודים הם גם כוננו קשרי הידברות עם גורמים רלוונטיים בעולם הערבי, וניסו ליצור גשרים אל הדור הצעיר.

יהודים שנמלטו מעיראק בעקבות גל רדיפות נוסף, בשנים 1969–1974, חברו לוותיקי העלייה של שנות ה-50 ותרמו להנצחה (ובכלל זה מוזאון יהדות בבל באור יהודה), וגם לפרסום ספרות ושירה בשתי השפות. מהלך דומה התפתח בקרב יוצאי תימן ולוב, ואילו יהודי מרוקו הביאו, כאמור, להקמת מוזאון יהודי בקזבלנקה ב-1998. מהלכים אלה הניחו יסודות להרחבת השיח, כמו במקרה של לינדה מנוחין-עבדול עזיז, יוצאת עיראק (ששימשה דוברת במשטרה ולאחר מכן יועצת למשרד החוץ) שמאמריה מתפרסמים באתרים

כמו אילאף, ולפרסומם בעיראק של תרגומים לערבית מן הספרות העברית. מסגרות למפגשים וירטואליים הובילו בהמשך למפגשים בחו"ל, וכאמור גם לביקורים בישראל. חוקר עיראק, רוני זיידל, רואה בכך הוכחה שישראל טועה כשהיא ממקדת את מאמציה הדיפלומטיים בשכבת ההנהגה בלבד, ואינה ממצה את היכולת להשפיע על המעמד הבינוני המשכיל.

מול לוב יזמו רפאל לוזון, שנמלט מלוב ב-1967 ומחלק את זמנו בין ישראל ללונדון, ואדווין שוקר, איש עסקים ממוצא עיראקי המכהן כאחד ממנהיגי ועד הצירים של יהדות בריטניה, "ועידת דיאלוג ופיוס עם לוב והעולם הערבי" שהתקיימה באי רודוס ביולי 2017, במלאת 50 שנה לטבח ביהודי טריפולי אחרי מלחמת ששת הימים. בתמיכת נתניהו נטלו בו חלק השרים משה כחלון (בן להורים יוצאי לוב) וגילה גמליאל (שאימה עלתה מלוב) וכן האלוף (מיל.) יוס טוב סמיה, גם הוא ממוצא לובי; מן הצד הלובי נכחו נציגי הממשלה השולטת בטריפולי, המשטר היריב של פילדמרשל ח'ליפה חפטר השולט ברוב חלקי קירנאיקה, ומשתתפים מקרב האמאזיג ומשבטי הטובו בדרום לוב. נכחו גם פוליטיקאים מעיראק, בן אחיו של המשורר הפלסטיני מחמוד דרוויש, ופקידים אירופיים. לעיני המצלמות הביעו המשתתפים תקווה לעתיד טוב יותר, התחבקו, ורקדו לצלילי מוזיקה לובית ועיראקית (בסרט ארוך שהועלה ליוטיוב האירוע אינו נראה כפסגה דיפלומטית אלא כמסיבת חתונה ערבית אופיינית).

כצפוי, אימאם בקירנאיקה גידף את "צאצאי הקופים והחזירים" המבקשים לחזור ללוב ולתבוע את כספם, בעזרתם של "בוגדים חילוניים". גם הסיקור באל-ג'זירה היה עיון, ובפרלמנט בטריפולי חברו הנאצריסטים והאסלאמיסטים לגינוי האירוע. אך מנגד, כפי שקיווה לוזון, היו גם לובים משני עברי המתרס, בבנגאזי ובטריפולי, שתמכו בוועידה (יו"ר מועצת המדינה בטריפולי, עבד אל-רחמאן צוואחלי, אף ציין כי סבו לחם באיטלקים ב-1911 לצד אביו של לוזון...). האמאזיג, מצידם, הודיעו באורח נחרץ שהם דוגלים בכינון יחסים עם ישראל. לוזון עצמו זכה לזמן מסך בלוב, ולצד שאלות תוקפניות קיבל גם הזדמנות להציג יחס חיובי ובקיאות במפה הפוליטית המקומית, מבלי להתכחש לחייו הנוכחיים בישראל. היו בישראל מי שהסתייגו מסוג זה של דיפלומטיה אזרחית מול מדינה שסועה בריב דמים; אך בעיני לוזון הדיאלוג בין העמים, וההכרה כי עמדת הסירוב הייתה שגויה, הם בגדר תנאי מקדים שלפני מו"מ מדיני רשמי. אם לשפוט על פי הצלחת הכנס ברודוס היוזמה יכולה לבוא מישראלים, וחשוב לתת ליוצאי מדינות ערב מקום של כבוד בכך (בוודאי כל עוד בני הדור הראשון עדיין זמינים).

פרק ה: קולה של אמריקה באזור

ארה"ב הייתה מעורבת כבר בשנות ה-50 במבצעי תודעה ותעמולה בעולם הערבי (גם צ'ת אל-ערב של נאצר וגם קול ישראל בערבית קיבלו את משדריהם מן האמריקנים...). שישים שנה לאחר מכן, לדיונים פוליטיים ואקדמיים בושינגטון יש תהודה רחבה, ולתוצרי תרבות אמריקניים, כולל כאלה המציגים את היהודים באור חיובי, יש השפעה בקרב מיליונים (היכולים כיום לעקוף בנקל את מגבלות הצנזורה בארצותיהם). ניתן, בתוך כך, לזהות שלוש מגמות עדכניות במסרים האסטרטגיים האמריקניים היכולות לסייע במאבק ממוקד ורציף נגד תרבות הסירוב בעולם הערבי. ראשית, השידורים בערבית נוקטים עמדה מובהקת יותר בשבח ערכי היסוד האמריקניים, כולל המאבק באנטישמיות והחתירה להסדר; שנית, מתנהל מאמץ ליצור שותפות עם אמצעי תקשורת וארגונים חברתיים בעולם הערבי, שבהמשך השתלב גם ביוזמת ה-CVE (מאבק בקיצוניות האלימה) שהוביל ממשל אובמה; ושלישית, ארגונים יהודיים בארה"ב הפכו להיות גורם בשיח הציבורי הערבי, במגוון אפיקים. בצירופם, ובזיקה בינם לבין המגמות שתוארו לעיל בחברה הערבית, הם מניחים יסודות למעורבות אמריקנית עמוקה יותר.

השידורים האמריקנים בערבית מצאו את ייעודם. לשש עשרה מתוך עשרים המדינות המובילות בכלכלת העולם (שרק אחת מהן, ערב הסעודית, היא מדינה ערבית) יש שירותי שידור בערבית. מבין אלה רשת MBN האמריקנית, הכוללת את רדיו סאוונה ואת ערוצי הטלוויזיה אל-חורה ואל-חורה-עיראק, אינה בין הבולטות (בהשוואה, למשל, ל-BBC בערבית, רדיו מונטה קרלו הצרפתי ועוד). היא נוצרה בשלב מאוחר, בשנים שלאחר 9/11, כחלק מן המאמץ להגיב להסתה האנטי-אמריקנית בתקשורת הערבית. עד לאחרונה עברה הרשת חילופי ניהול תכופים, התקשתה להגדיר את עצמה בין עיתונאות חליפית לבין דיפלומטיה ציבורית, ולא הצטיינה בזו או בזו.

ב-2017, עם זאת, קיבל לידיו את המושכות השגריר אלברטו פרננדז, דיפלומט דובר ערבית ששירת בחמש מדינות ערביות ומוסלמיות והוביל את מהלכי המחקר בשירות החוץ האמריקני לגבי אתגר האסלאמיזם הטוטליטרי ודרכי ההתמודדות עימו. לדבריו, "אל-חורה הישנה שיחקה על בטוח ובחרה לשעמם. היא לא רצתה לעשות גלים... לא הייתה סיבה לצפות בה. לא היה שום דבר ייחודי או יוצא דופן. זו הייתה גרסה קלושה של הדייסה המוגשת בתחנות הפאן-ערביות. אני רוצה את ההפך: אני רוצה שנעשה גלים, נהיה שנויים במחלוקת, נלך אל הקצה... יש בכך היגיון עיתונאי". הוא הציב דוברים חדשים להתמודדות חזיתית עם האתגרים האידאולוגיים. בתוכנית "סאם ועמאר" הדוברים הם סמואל טאדרוס המצרי-אמריקני, פאן-ערבי שהתפכח, ועמאר עבד אלחמיד הסורי-אמריקני, אסלאמיסט ש"חזר בשאלה" ופנה נגד הרדיקליזם. בסגנון של שיחת סלון אינטלקטואלית מסורתית הם מפרקים את המורשת הרעיונית שעליה גדלו ומציגים

חלופה ליברלית. בתוכנית אחרת, שהושקה באוקטובר 2018, הרפורמיסט הדתי המצרי אסלאם אל-בחיירי תוקף פרשנויות דתיות נוקשות, ובאתר הערוץ מוקדש מדור – "בזווית אחרת" – לבעלי טור ליברליים מרחבי האזור.

הערוץ אינו נרתע גם מדיון בישראל וביהודים. שתי אפיזודות של "סאם ועמאר" עסקו בשואה, בהשפעת התעמולה הנאצית על ההגות והמדינאות הערבית, ומנגד גם בערבים שהיו חסידי אומות העולם, ובהשלכות של הלכת ההיסטורי עבור הערבים בימינו. הערוץ עוסק גם בגירוש היהודים מארצות ערב ובתוצאותיו, וביחסם של דורות ההמשך לארצות שמהן נעקרו בני משפחתם. טאדרוס, ב-2017, בחר לציין 120 שנה לקונגרס הציוני הראשון ולדון בהצלחתה של הציונות כאידאולוגיה של בניית מדינה שאפשר לשאוב ממנה השראה. כאמור בראשית המחקר, אלו הם רעיונות שהייתה להם אחיזה בעולם הערבי עד לשנות ה-30 וה-40, עד שנדחקו הצידה בכוח הזרוע. גם אם יש ערוצים אחרים הנותנים לעיתים ביטוי להשקפות אלה, אל-חורה הוא היחיד העושה זאת בנחישות ובעקביות, כשם שאל-ג'זירה תומכת בעקביות בעמדות האחים המוסלמים.

סקרים שנערכו באמצע 2018 הצביעו על כך שיש לאל-חורה כ-12 מיליון צופים וכ-11 מיליון עוקבים, הרבה פחות מכפי שיש לערוצים הערביים המובילים, אבל הרשת נותנת ביטוי, יותר מכל גורם אחר, לעמדותיהם של אלו בעולם הערבי הדוגלים בפתיחות כלפי ישראל. כך, ביוני 2018 אירח הערוץ את עבד אלחמיד חכים, חוקר סעודי שהשתתף במשלחת שביקרה בישראל, ואמר למראיינת (סכינה משייח'יס, גם היא סעודית) כי על הערבים להכיר ולהבין את עמדות הצד השני, כולל ירושלים כסמל דתי עבור היהודים לא פחות מאשר מכה ומדינה עבור המוסלמים: "על החשיבה הערבית לשחרר את עצמה מן המורשת המשותפת של הנאצריים והאסלאם הפוליטי בגרסאותיו הסוניות והשיעיות אשר שתלו, מטעמים פוליטיים מובהקים, תרבות של שנאה ליהודים ושלילת זכויותיהם ההיסטוריות באזור". התהודה שזכה לה סרטון זה (שהיו שהציגו אותו כראיה לבגידתם של הסעודים בפלסטינים) הניבה ריאיון המשך, אוהד פחות אך עדיין אפקטיבי, גם ב-BBC בערבית, שבו הציג את ישראל כמדינה נורמלית שרוב תושביה שוחרי שלום, וטען כי יחסים חמים יותר ישפרו את הסיכוי להסדר של פשרה.

"גישת השותפות". לצד הקמתה של רשת MBN, הרצון להגיב על אירועי 9/11 וההסתה הרעילה שביסודם הניב גם גישה אחרת להעברת מסרים אסטרטגיים באזור, שאומנם אינה מתמודדת חזיתית עם שאלת היחס ליהודים ולישראל אך יוצרת מרחב שבו ניתן לעשות זאת במדורג ובעקיפין. ביסודה ניצבת ההנחה שבמחיר נמוך הרבה יותר מאשר הקמת ערוץ עצמאי ניתן להגיע לקהלי יעד רחבים על ידי שיתוף פעולה עם גורמי תקשורת מקומיים המעוניינים בכך. בעוד שהקרן הלאומית לדמוקרטיה מנסה לסייע לכלי תקשורת צעירים שדגלו ברעיונות ליברליים, המהלך הרחב יותר כלל גם שיתופי פעולה עם אמצעי תקשורת שבשליטת משטרים סמכותניים. מהלך זה התאפשר לאחר שאלה הנהיגו ביוזמתם, בשנים 2002–2005, רפורמות בשיח הציבורי, וכאמור ברוח של סובלנות, חברה אזרחית ולאומיות מכלילה יותר, כמענה לעמדות האסלאמיסטים הרדיקליים. מאמצים אלה רק גברו עשר שנים לאחר מכן, מול דאע"ש.

בולטת בתחום זה קבוצת America Abroad Media (AAM), הנתמכת הן על ידי הממשל והן על ידי תורמים פרטיים. ייעודה, על פי תפיסתה, הוא להתגבר על הדמוניזציה ולהביא את ארה"ב כפי שהיא בפני קהלים בעולם הערבי, באמצעות שיתוף פעולה עם ערוצים ואנשי מקצוע מקומיים, ובתוך כך להציף גם סוגיות כמו המאבק בשחיתות, מעמד האישה, הסובלנות, ולעיתים גם היחס ליהודים ולישראל. כך, כהמחשה, בעיצומו של תהליך אנפוליס, אירחה תוכנית "פנורמה" של ערוץ אל-ערביה, הנתמכת על ידי AAM, את ציר ישראל בושינגטון דאז, ג'רמי יששכרוב, לצד דובר פלסטיני מתון, וב-2012 סייעה הקבוצה בהפקת דיון טלוויזיוני בתוניסיה שבו השתתף נציג יהודי בשאלת מעמד המיעוטים. ב-2017 קרא ראש הקבוצה, אהרן לובל, לממשל האמריקני לסייע לקבוצה בגיבוש מסרים נגד דאע"ש המכוונים לדור הצעיר בעולם הערבי.

דא עקא שרשת רבת עוצמה כמו MBC הסעודית הבהירה כי היא מוכנה לקבל סיוע לגבי שיטות, אך לא לגבי תכנים. משמעותו של מסר זה מתחזקת אם מביאים בחשבון כי הם שהפיקו את הסדרה האנטישמית המובהקת "נפילת הח'ליפות", המאשימה מזימות ציוניות בקריסתה של האימפריה העות'מאנית. יש אפוא יסוד לחשש, החל באופן כללי יותר על הסיוע האמריקני לעולם הערבי, מפני האפשרות שכלים המכוונים נגד האסלאמיסטים הקיצוניים יופעלו גם נגד ישראל. מצד שני, עצם המעורבות האמריקנית יוצרת מנופי השפעה, ומעודדת את אלו בתוך גופי התקשורת הערביים המחפשים דרך לפתיחות רבה יותר. בסביבה תחרותית, אין למפיקים המקומיים אינטרס לאבד את הסיוע לטובת גורם אחר שהאמריקנים ירגישו איתו יותר בנוח. אולי אפשר לשאוב עידוד מכך שב-2018 לא נכללו תכנים אנטישמיים בהפקות החדשות של MBC, גם אם הסדרות הקודמות עדיין זמינות.

הדילמה חלה גם על ניסיונות לעודד גורמים דתיים הנתפסים כמתונים דוגמת המטיף הסופי שכבר הוזכר כאן, חביב עלי ג'יפרי, ועולה השאלה האם מסר "חובב יהודים אך אנטי ציוני" הוא המיטב שארה"ב יכולה לשאוף לו. אשר לאוניברסיטת אל-אזהר, שזכתה לשבחים מפי שר החוץ דאז ג'ון קרי ועלתה האפשרות לסייע לה, באמצעים טכנולוגיים, להפיץ מסרים דתיים אנטי-רדיקליים, מן הראוי להזכיר כי שיח' אל-

אזהר, אחמד אל-טיב, תיאר בראשית 2018 את ישראל כסכין בגוף האומה שהערבים לא ידעו מנוח עד השמדתה, והזהיר כי היא שואפת לשלוט לא רק באל-אקצא אלא גם בכעבה ובקבר הנביא (מכה ומדינה). "גישת השותפות" מציבה אם כך בעיות לא פשוטות לצד תקווה לשינוי.

תפקיד יהדות ארה"ב. בשנות ה-50 קנתה לה אחיזה בעולם הערבי תפיסה מזימתית הרואה בכלל הארגונים היהודיים ובישראל חלק ממהלך ציוני עוין. הייתה זו מרוקו, כאמור, שב-1979 שברה את הדפוס המקובע, ומאז יזמו ארגונים יהודיים מובילים בניית גשרים לעולם הערבי ואף מהלכי תיווך בין מדינות ערביות לבין ישראל. מהלכיהם זכו לתשומת לב תקשורתית גוברת, ולמידה של לגיטימיות. כך פנתה קטר בשנים 2017–2018, לנוכח המצור מצד שכנותיה וגורמים נוספים בעולם הערבי, לאסטרטגיה של חיזור אחר הארגונים היהודיים, ואף שכרה לצורך זה את שירותיו של משרד שדולה בווינגטון.

עד כמה דפוס זה משפיע על היחס לישראל? במקרה המרוקני, כך אכן קרה: המחשת התועלת שבקשר דרבנה את הממלכה לפעול לשינוי היחס כלפי ישראל והיהודים, בהקשר הרחב יותר של עיצוב זהות רב תרבותית. מנגד היו גם משטרים, כמו מצרים בימי מובארכ, ששמרו על קשר טוב עם הארגונים היהודיים אך משך עשרות שנים הדפו את ניסיונותיהם להביא להפסקת ההסתה הרעילה במרחב הציבורי. זה אינו גורע מחשיבותה של תרומת הארגונים היהודיים לעשייה הדיפלומטית הביטורלית, אך מעיד על מגבלות השפעתם על המרקם התרבותי בעולם הערבי.

כדי לשנות זאת נדרשת פנייה לציבור שמעבר לממשלות. בשנים האחרונות, על רקע ההתפתחויות שתוארו לעיל, חלק מן הארגונים היהודיים אכן פיתחו יכולת ואמצעים לתכלית זו: השתתפות בשיח האזרחי, וביתר שאת בדיאלוג הבין-דתי. מהלכיהם זכו לעיתים לסיקור אוהד בתקשורת הערבית, ובמקביל כוננו כמה מהם פלטפורמות מקוונות משל עצמם. גם יוצאי ארצות ערב יצרו מסגרת משלהם להידברות עם תושבים בארצות מוצאם, בין אם באופן עצמאי ובין אם בשיתוף כוחות מקומיים. כל אלה התמקדו במאבק באנטישמיות ובהפשרה עם ישראל, ותרמו גם להשפעת "הכוח הרך" האמריקני בעולם הערבי.

בהקשר זה, הוועד היהודי האמריקני, AJC, בחר ליישם את לקחיו המצטברים של הדיאלוג היהודי-נוצרי רב השנים שבמהלכו היה לארגון תפקיד חשוב בפריצת הדרך מול הכנסייה הקתולית, ובייחוד הכרזת "נוסטרה אטאטה" וההתנערות מן המורשת האנטישמית. בהובלתו של הרב דוד רוזן, ראש האגף ליחסים בין-דתיים (החי ועובד בישראל), נרתם AJC לקידום היחסים עם העולם המוסלמי. בשנת 2011 הצטרף הרב רוזן לחבר הנאמנים של "מרכז המלך עבדאללה בן עבד אל-עזיז לדיאלוג בין-דתי ובין-תרבותי" (KACIID) שמושב בווינה, והוא נוטל חלק פעיל באירועים בין-דתיים בחסות סעודית. גם אם מאמציו של המרכז מופנים בעיקרם כלפי העולם החיצוני ולא לרפורמות פנימיות, עצם המפגש עם אנשי דת מובילים מן העולם הערבי והמוסלמי הוא בגדר חציית סף היסטורי. במקביל הקים AJC אתר אינטרנטי בערבית, "אצל אל-יהוד" (מקור היהודים), שפעל בשנים 2008–2016. היו לו עשרות אלפי קוראים, ועורכו, הרב אפרים גבאי, ניהל התכתבות ענפה עם חלקם.

ב-2016 יזם AJC את הקמתה של "מועצה מייצגת מוסלמית-יהודית" בארה"ב, בניהולו של הדיפלומט האמריקני לשעבר רוברט סילברמן, ששירת בין היתר בעיראק, בישראל, בסעודיה ובמצרים והיה גם יו"ר ועד העובדים של שירות החוץ האמריקני. אף ששיעודה העיקרי הוא לחזק את שיתוף הפעולה בין כוחות פנים-אמריקניים המבקשים להיעזר זה בזה, דווקא בעידן של קיטוב והקצנה, רקעו הייחודי של סילברמן הקנה למהלך זה משמעות גם בהקשר הבינלאומי. הוא גם תרם לכך שמנהיג התנועה הגדולה ביותר בעולם המוסלמי, פאק חיאה, העומד בראש "נהצית אל-עולמאא" (התעוררות חכמי הדת) של אינדונזיה, השתתף ב-2018 בפורום הגלובלי השנתי של AJC שהתכנס בירושלים לרגל 70 שנה לעצמאותה, ואף נועד עם הנשיא וראש הממשלה.

ממשק נוסף בין יהדות ארה"ב לעולם הערבי, שהפך למגע ישיר ישראלי-ערבי, נבע מפעילותו של ארגון העוסק בהסברה, The Israel Project, וממוקד בשיפור דמותה של ישראל בתקשורת. TIP הקימו ב-2011 מסגרת בערבית, העלו דף פייסבוק "איסראיל בדון רקאבה" (ישראל ללא צנזורה) ומגזין מקוון בשם "אל-מצדר" (המקור). במסגרת זו, מימון יהודי אמריקני אפשר לעיתונאים ישראלים – יהודים וערבים – להציע סיקור מאוזן, ולעיתים אף ביקורתי, של הנעשה בישראל (עורכת אל-מצדר, שמרית מאיר, הסבירה בהקשר זה כי אם תנסה להתעלם מגילויי גזענות בחברה הישראלית תאבד את אמינות המסר). סך כול העוקבים של אתרים אלה הגיע לכשני מיליון (!). ב-2015 התפצלו אלה מ-TIP והפכו לגוף ישראלי לכל דבר.

פרויקט נוסף, שלא נועד כלל לקהל יעד ערבי אך בפועל עורר עניין רב ויצר אפיקי הידברות חדשים ומפתיעים, הוא האתר של ארגון יוצאי המזה"ת וצפון אפריקה בארה"ב, Jews Indegenous to the Middle East and North Africa (JIMENA). ייעודו המקורי היה להתגבר על הבורות בעולם, אך גם בקרב יהודים ואף ישראלים, באשר לגורל היהודים שהיגרו, נמלטו או גורשו מארצות ערב ואיראן. בין היתר היה הארגון מעורב בעבודתה של ועדת ארז ביטון בישראל וביצירת האפליקציה לאיסוף עדויות של בני הדור הראשון לעקירה. ב-2010 נוכחו עובדי הארגון כי האתר (באנגלית) מושך תשומת לב רבה של גולשים בעולם הערבי, חלקם צאצאיהם של יהודים שהתאסלמו, ומסרים של אהדה וסקרנות. גם בהרצאותיה הפומביות נתקלה

גינה בובליל-וולדמן, ממייסדות JIMENA, לעיתים קרובות בשומעים ערביים, שעבורם זו הייתה "נקודת ההתגלות" שבה התנערו מן ההסתה האנטי-יהודית שעליה גדלו. הם גילו עניין רב בסיפורה, ולעיתים אף נפרדו ממנה בחיבוק. התעניינות זו הובילה את הארגון לתרגם את תוצריהם לערבית, בדף פייסבוק שהיו לו 32,000 עוקבים – כפליים מן האתר באנגלית.

פרק ו: קרב בלתי הוגן

כל המתואר עד כה ממחיש כי יש סיכוי להמשך התבססותה של מגמת הפתיחות, ויש לה בסיס תמיכה בעולם הערבי. זהו אלמנט צעיר, בעיקרו, בעל ראייה גלובלית, אך גם יכול להסתמך על עמדות סובלניות ואף אוהדות שהתקיימו בעבר ומאז נדחקו לשוליים. היקפו מגיע למיליונים, ועל אף היותו מיעוט יש לו אחיזה באליטות ובחלק מן המקרים מסתמנת תמיכה שלטונית, גם אם בשתיקה ובעקיפין. גורמים בישראל ובארה"ב, רשמיים ואזרחיים, פועלים להרחיבו. המודל המרוקני מצביע על דרכי מאבק אפשריות מול המורשת הנאצריסטית והאסלאמיסטית. יש אחרים המתקדמים באותה מגמה.

עם זאת, הצלחתם של מהלכים אלה תלויה בסופו של דבר בהכרעותיהם האישיות של אנשי תקשורת, מטיפים ומורים, ובסביבה המשפיעה עליהם, בעיקר "מגובה". זירת הקרב – "ground zero" – של מערכה זו הם ארגוני התקשורת הגדולים, כמו "רשות הרדיו והטלוויזיה המצרית" (ERTU) שמשכנה בבניין "מאספרו" על גדת הנילוס בקהיר, המעסיקה 46,000 עובדים ולעמדותיה יש תפקיד מעצב גם מעבר לגבולות מצרים.

יש סימנים לכך שעמדות אלה אינן אחידות, ויש תסיסה בשורות ERTU. בשנת 2015 נערך שם אומנם אירוע חגיגי לכבוד אחמד סעיד, התועמלן הארסי, הבוטה ולבסוף הנלעג של משטר נאצר (שהפך לבדיחה בשל ניתוקו מהמציאות בימים הראשונים של מלחמת ששת הימים), במלאות לו תשעים, וכמה מן המשתתפים הציגו אותו כדמות מופת, אך במבט מקרוב ניכר כי היו אלה רק כמה עשרות מוותיקי הרשות, והצעירים הדירו רגליהם מן הטקס. בשיחות אישיות התנערו כמה מהם מאחמד סעיד ומ"מורשתו". בשיחות בלתי פורמליות מתקבל הרושם, שאין דרך לבחון אותו בכלים מהימנים יותר, שכשליש מאנשי הרשות נוטים לקו של פתיחות, גם כלפי ישראל. הרוב, למעלה ממחצית, אדישים לסוגיות אלה וממוקדים בעשייתם המקצועית, אך המיעוט התקיף והאגרסיבי המתנגד בחריפות לכל סממן של נורמליזציה, אולי עשרה אחוז, הוא עדיין דומיננטי בין ותיקי הרשות הבכירים, ואלו ההולכים בדרכם כדי להבטיח את עתידם בהיררכיה.

רושם דומה, אומנם גם הוא בלתי ניתן לבדיקה מספרית, עולה גם משיחותיו של בראודה עם אנשי רשויות מקבילות בבירות ערביות נוספות: אלג'יר, בגדאד, עמאן (אם כי בירדן ניכרת גם השפעתן העוינת של עמדות פלסטיניות ספציפיות), ביירות, טריפולי, תוניס, מנאמה וצנעא. לצד קולות החותרים לשינוי, כוחם של חסידי הסירוב עדיין חוסם זאת באמצעי התקשורת, קל וחומר בבתי הספר, שבהם כל כיתה היא שדה מערכה, ובשורות הממסד הדתי המתקשה להטמיע תפיסות ליברליות.

השינוי צריך לבוא מלמעלה, כפי שאירע באיחוד האמירויות כבר ב-2003, כאשר סולקו כ-180 תומכי האחים המוסלמים מעמדות משפיעות בממסד הדתי והחינוכי. אך לא בכל מקום מסתמנת מגמה דומה, אף שארבע המדינות הקובעות במרחב התרבותי הערבי (בעקבות דעיכתה של סוריה וירידת משקלה של לבנון) נתונות בדרגה זו או אחרת להשפעה אמריקנית. אלו כוללות את מצרים, שבה עדיין מופק חלק גדול מן התוכן הבידורי הערבי; סעודיה, החולשת על אימפריית תקשורת; איחוד האמירויות, המשמש צומת לרבים מארגוני התקשורת הקטנים יותר בעולם הערבי, וקטר, בשל השפעתה הנרחבת של אל-ג'זירה.

הלחצים מצד ערוצי ההסתה העדתיים. מה מונע את השינוי ומנציח את מאזן הכוחות הבלתי-הוגן במערכה על התודעה? ההסבר המסורתי – חששם של גורמי השלטון מפני דעת הקהל, והרצון לתעל את תסכוליה לעבר ישראל – שוב אינו תופס. הסבר עדכני יותר מתמקד בדרך שבה היריבים האידאולוגיים בעולם הערבי והמוסלמי בוחרים שוב ושוב בדרך הקלה של תיאור יריביהם כ"סוכנים ציוניים" ובוגדים. כך אירע, שוב ושוב, בסכסוך בין קטר לשכנותיה במפרץ. למול טענות של קטר (ושל אל-ג'זירה) בדבר קשריהן של סעודיה ושותפותיה עם ישראל, התקשו כלי התקשורת הסעודיים לשמור על איזון, ונסחפו, גם בניגוד לעמדות הדרג המדיני, לגינוי גורף של "עסקת המאה" ("ביגידת המאה") שממשל טראמפ מנסה לגבש. הם גם הפיצו עלילות בדבר מזימות של קטר עם מנהיגים ישראלים, כולל הטענה ששיתוף פעולה זה הוא שהניב את אסונות "האביב הערבי".

באקלים זה דעך לאחר פחות משנה, בלחצים מבחוץ ומבפנים, ניסיונו של עיתון אל-איאם הבחרייני לתת גיבוי חיובי למהלכיו של המלך, שכללו התבטאויות בשבח הקשר עם ישראל, מינוי דיפלומטית יהודיה כשגרירה בארה"ב, ואף פגישות עם מנהיגים ישראלים. ההוקעה הגוברת הותירה את העיתון מבודד, והוא שב למסרים אנטי-ישראליים.

בנימות חריפות עוד יותר מציגים האיראנים ושלוחותיהם, כמו תחנת אל-מנאר של חיזבאללה, את מדינות ערב הסוניות כמי שרתומות לעגלתה של ישראל, או אף נשלטות בסתר על ידי יהודים. אתרי רשת הפועלים

בבריטניה ומזוהים עם האוכלוסייה השיעית במדינות המפרץ מפיצים תיאורים של "טרוריסטים יהודים" שנועדו עם מלך בחריין, כדוגמת הרב שנייר מניו יורק, הפעיל מאוד בתחום הפיוס הבין דתי ואף הגיע לאיחוד האמירויות לרגל ביקור האפיפיור, וגייסון אייזקסון, ראש האגף המדיני של AJC. בניגוד לסממני הפולמוס בעולם הסוני, המסר שטהראן וגרורותיה מנחילות הוא אחיד, עקבי ועוין.

בתגובה עודדו סעודיה ומדינות המפרץ הסתה אנטי-שיעית חריפה של ארגונים קיצוניים, בין היתר בטענה כי יש קרבה דתית ורעיונית בין השיעה ליהדות. טענה זו כשלעצמה אולי אינה מופרכת לחלוטין; יוזכרו ציון העאשורא, המזכיר את יום הכיפורים, והיבטים מסוימים של תפיסת ההיסטוריה. ערוץ אל-צפא במצרים, הנתמך על ידי סעודיה, העצים את מסריו, עד כדי קריאה לרצח שגרירים במדינות ה-P5+1 בעקבות הסכם הגרעין עם איראן, ושוב, בטענה החוזרת ונשנית של מזימה אפלה יהודית-שיעית וישראלית-איראנית. אפילו הברחת הארכיון הגרעיני מטהראן הוצגה כהוכחה שתוכנית הגרעין "נוהלה מראשיתה על ידי חברות יהודיות", ובניסוחו של שיח' חאמד אל-טאהר: "הישות השיעית אינה אלא צידו השני של המטבע של הישות הציונית. פרויקט הסהר השיעי זהה לפרויקט ישראל הגדולה".

האם יש לדברים תהודה בקרב הנוער בקהיר? לצד כאלה המזלזלים בו, יש לו קהל עוקבים גם בשכונות העוני, כמו שוברה ואמבאבה, וגם בהיפוכו, כמו זמאלכ. המתח הוא אידאולוגי, לא סוציאלי, בין אלה שהיו רוצים במרחב ציבורי ליברלי יותר (ולכן גם פתוח יותר כלפי ישראל) לבין אלה שמפרשים את המציאות במושגים של עליונות סונית ושנאת זרים. הראשונים מתקשים לתת ביטוי לעמדתם במציאות שבה "האליטות המסרבות", כמו ב-ERTU, עדיין חולשות על צומתי הכוח בתקשורת.

אחד הפתרונות טמון בסגירתם של ערוצי ההסתה העדתיים, או לפחות צמצום זמינותם לציבור, והוקעתם על ידי גורמי החברה האזרחית. גורמים בארה"ב, דוגמת הקרן להגנת הדמוקרטיה (FDD), הקימו מסגרות למאבק משפטי, פוליטי וציבורי נגד אמצעי תקשורת תומכי טרור, בדגש על שלילת נגישותם לשידורי לוויין שאינם ערביים. הקונגרס האמריקני תומך בכך במהלכי חקיקה, ונקט צעדים נגד מי ששידרו תכנים של חיזבאללה וחמא"ס. לצד לחצים של הממשל האמריקני נגד אל-מנאר פעלו גם גופים לא ממשלתיים – מכון השלום של ארה"ב וארגון International Media Support שבסיסו בדנמרק – יחד עם ליברלים בעיראק כדי להתריע, להציע נורמות חדשות לשיח הציבורי, ולדרוש מן הממשלה לעצב מדיניות נגד הסתה.

מאמץ זה עדיין רחוק ממיצוי. רוב הערוצים העדתיים המסיתים עדיין נגישים: לא כל המיליציות והתנועות הרדיקליות הוגדרו כארגוני טרור; ערוצים רבים מצאו דרכים להסוות את זהותם וקשריהם, ולא תמיד נמצאו ביד הרשויות במערב עדויות מספיקות לטיפול משפטי. מעבר לכך, לא נחסמה גישתם של המסיתים לכלים כמו פייסבוק, טוויטר, יוטיוב ואפליקציות זמינות בנייד, ויש בין המטיפים הרדיקליים כאלה המשתמשים רק בהם. גם השימוש בערוצים הערביים (ערבסאט, ניילסאט), שרוב האוכלוסייה הערבית חשופה להם, כמעט ולא הושפע מלחצים מערביים, וגם לא מהתארגנויות מקומיות כמו "בית המדיה העיראקי". הן לאיראן, והן למדינות הסוניות הניצבות נגדה, כמו גם לאליטות המסורתיות והנוקשות, יש עניין לתמוך בערוצים אלה ולממן אותם. כל עוד זה המצב, מסרי הסתה ימשיכו למצוא את דרכם אל "הבורים והמושפעים", בניסוחו של מלך בחריין.

התמודדות עם הפתולוגיה הבסיסית. הבעיה העמוקה יותר נוגעת למה שהופך אוכלוסיות אלה לנבערות ולפגיעות להשפעת ההסתה, היינו, החינוך והאינדוקטרינציה הדתית שאוכלוסיות אלה בעולם הערבי קיבלו בילדותן במערכות חינוך ובמסגדים תחת שלטון סמכותני. משך עשרות בשנים, כמתואר בפרק הראשון, בתי הספר והמוסדות הדתיים הנחילו תפיסה מאניכאית – שחור מול לבן – ומנעה מן הצעירים את הכלים הביקורתיים הנחוצים כדי לפורר אותה. בכך הפכה אותם חשופים יותר למניפולציות הרגשיות, הן של המשטרים ועושי דברם והן של המורדים בהם, ריאקציונרים ורדיקליים גם יחד. דורות של הורים הוכשרו להנחיל זאת גם בבית, ועל רקע זה מרשימה עוד יותר נכונותה של תת-קבוצה בקרב הצעירים להתנתק ולהתנער ממורשת זו. לכן גם חשוב להזדרז ולבלום את האינדוקטרינציה הנמשכת.

בשש עשרה השנים האחרונות, כפי שכבר צוין, חלו תמורות ורפורמות בבתי מדרש דתיים ובבתי ספר. בעקבות המהלך המרוקני החשוב והחלוצי באה (ביתר זהירות) גם תוניסיה, בימי הדיקטטורה של בן עלי. "איגרת עמאן" של המלך עבדאללה השני ב-2004 שיפרה גם היא את המצב בכך שקראה במפורש לסובלנות בחינוך האסלאמי ובהטפה, ואף ניסתה ליישם זאת בסדנאות לאנשי דת. למעלה מעשור לאחר מכן, טיהור שערכה ממשלת מצרים בספרי הלימוד של אל-אזהר אכן הוריד את רמת החשיפה של הסטודנטים למסרים אנטישמיים ואנטי-נוצריים. במקביל הניבה רפורמה בחינוך הציבורי המצרי, ממוקדת יותר בישראל, ספר לימוד המציין את תרומתו של השלום לפיתוח כלכלי וחברתי במצרים, ומציג את תמונתם הידועה של סאדאת, בגין וקרטר (אומנם לצד הטענה שמלחמות 1956 ו-1967 שיקפו שאיפה ישראלית להתפשט "מן הפרת ועד הנילוס"). בסעודיה, כאמור, השתנתה הנימה כלפי השואה, ובמקביל נעצרו עשרות אנשי דת המזוהים עם תנועת ההתעוררות ("צחוה") שהתנגדו לכמה מן היעדים שהציב הנסיך מוחמד בן סלמאן, ובכללם יחס חם יותר כלפי יהודים.

בפועל, כל אחד ממאמצי רפורמה אלה חשף גם את הקושי הנובע מהעדרם של קאדרים היכולים לחנך לאור ספרי הלימוד החדשים או ליישם את מסמכי ההנחיה. בתוניסיה, המטיפים המתונים שמונו על ידי בן עלי הודחו בטיהור של האסלאמיסטים לאחר המהפכה שהביאה לסילוקו מן השלטון, והפרויקט האוניברסיטאי להכשרתם נסגר. אשר לאיגרת עמאן, על פי עדותו של מטיף ירדני, זו נתקלה בהתנגדות או בהתעלמות מצד עמיתיו. בסעודיה, מעצר המטיפים הותיר חלל ריק; במצרים, כבר הוזכרו דבריו הקשים של אימאם אל-אזהר, מסר שהגיע למיליוני צופים ועודד את אנשי הדת שלא הודחו על ידי סיסני לדבוק בעמדות הסירוב המסורתיות.

מוקדם לשפוט את ממשל סיסני, אך לקחי העבר מחייבים זהירות. בשנות ה-90, בעיצומה של המערכה נגד הטרור הרדיקלי, החליף משרד החינוך של מובארכ אלפי מורים עירוניים שהחזיקו בהשקפות קיצוניות, אלא שהגלייתם לפריפריה דרבנה את ההקצנה שם, ואילו מחליפיהם לא הוכשרו ללמד תפיסות חדשות. ההוראה הבלתי פורמלית, וההשפעה הישירה של דעות המורים בשעות הארוכות בכיתות, משמעותית יותר מאשר שינויים טקסטואליים. בסעודיה, יש אפוא מי שמציעים להגביל את הוראת הדת בבתי הספר לרמת עקרונות בסיסיים בלבד, אך גם רפורמה זו נתקלת בהתנגדות וספק אם תיושם.

ב-2012, ברוח התקוות שעורר "האביב הערבי", יזמה קבוצה של אנשי חינוך צעירים, בתמיכתו הכספית של פעיל הרשת המוביל ואאל עיניים, את הקמת "אקדמיית תחריר", ששמה לעצמה כמטרה "לבלום את ההתדרדרות התרבותית הנובעת משיטת חינוך משמימה המבוססת על שינון בעל פה". ל-600 הסרטונים שלהם היו כ-20 מיליון צופים. בין היתר התריעה סדרת הרצאות כי אנשים שלא הורגלו בחשיבה ביקורתית נתפסים בנקל להסברים מזימתיים מכל עבר, ואילו מי שרכשו כלים לכך יכולים להגיע לשליטה בכל תחומי החיים – אישיים, חברתיים ופוליטיים – ולהתגוננות "מפני חדשות מסולפות המופצות בתקשורת". חשיבה ביקורתית אמורה לכלול גם ביקורת עצמית, והתנערות מזהות "גזעית, פוליטית וחברתית".

למרות הקושי בחדירה למערכת החינוך, שבה המורים עצמם היו חניכי השינון העיוור, הסרטונים יצרו מודעות בציבור, והיו מורים שחלקו אותם עם תלמידיהם. דמות ממסדית כמו פארוק אל-באז (אחיו של היועץ המדיני המנוח אוסאמה אל-באז), שהצטרף ב-2014 ותיאר זאת כפרויקט "שאפתני ופטריוטי" שיתרום לעתידה של מצרים, הייתה אמורה להקל עליהם לשכנע את הממסד הצבאי לתת להם תפקיד ברפורמה בחינוך. בפועל הואשמו גם הם בשותפות ב"מזימה ציונית", לא זכו לגיבוי מלמעלה, המימון דעך ופעילותם פסקה.

החוליים שתוארו כאן – בתי ספר מאובנים ואנשי דת סרבניים; שינון מסרי ההסתה ומניפולציה באמצעות כזבים – מוזכרים בין האתגרים הכלליים של ההתפתחות האנושית בעולם הערבי. יש הטוענים כי הסירוב הערבי והדמוניזציה של ישראל הן רק סימפטומים של חוליי יסוד אלה. אולי מדויק יותר לומר, לאור התפקיד המרכזי של האנטישמיות המודרנית בכמעט מאה שנה של גיבוש הזהות הפוליטית הערבית, כפי שהדברים תוארו בפרק הראשון, כי שנאת היהודים ושליטת החינוך הליברלי היו מאז ומתמיד שותפות לפשע. עם זאת, מגוון מאמצים שנעשו על ידי אונסק"ו וגופים בינלאומיים אחרים לקדם רפורמה בבתי הספר בארצות ערב, ולעודד בין היתר כישורי חשיבה ביקורתית, נרתעו מלהתמודד עם הפצת מסרים אנטישמיים. זאת, אף על פי שלנוכח תפקידם המוביל של מסרים אלה בפדגוגיה הערבית הסמכותנית המסורתית, מאמץ נחוש להתייצב נגדם היה משנה לחיוב את המצב החינוכי בכללותו. יש יסוד להניח כי במערכת החינוך, כמו בתקשורת, יש רבים שהם "אגנוסטיים" בנושא, היינו מוכנים לפעול במסגרת כל הנחיה שתדך מגבוה ולהסתגל למסר שלה כמיטב יכולתם. אבל תהליך זה של שינוי צפוי גם הוא להיות ממושך, כמו כל ניסיון לשינוי במערכת בתי ספר באשר היא, ותלוי בסופו של דבר באתגר של הכשרת דור חדש של מורים, ואם השינוי הכללי הוא איטי, הרי שהטרנספורמציה בהכשרת מורים בכל הקשור ליהודים ולישראל נעה בקצב קרחוני ממש.

בנסיבות אלה, הגזרה שבה יש סיכוי טוב יותר לרפורמה מהירה, דינמית ואפקטיבית, בחברה הערבית כמו בכל מקום בעולם, היא המדיה המשודרת. זהו השדה שבו המספר הקטן ביותר של אנשים מגיע אל הקהלים הגדולים ביותר האפשריים, ולכן זהו השדה שבו המידה הקטנה יחסית של שינוי תחולל את ההשפעה המרבית. בעולם הערבי, אם לשפוט על פי הנתונים שהוצגו כאן, אם תטוהרנה השורות מגורמי הסירוב בדרגי הניהול של מערכות המדיה יוכל "המיעוט הרפורמיסטי" (שגודלו ניכר) לכוון את הרוב האדיש ליעדים חדשים. סוגים מסוימים של מדיה יוכלו אז למלא תפקיד גם בשדה החינוך, ולתת לאנשי דת רפורמיסטיים במה תקשורתית וזמן שידור. היעד יהיה עדיין לשנות גם את בתי המדרש ובתי הספר, אך שוחרי השינוי ביחס כלפי ישראל יוכלו לעבוד באמצעות המדיה, הן כדי להגיע לציבור הרחב והן כדי להשפיע על דרך הכשרתם של אנשי דת ושל מורים.

המרכיב החיוני במאמצים מורכבים אלה הוא מהלך של המשטרים הערביים המכוון לאכוף שינוי במערכות המדיה הנתונות לשליטתם. אף שכמה מבעלות בריתה הערביות של וושינגטון החלו בצעדים חיוביים – אף אחת לא הפגינה נחישות ומחויבות, ובכמה מקרים באה נסיגה בעקבות ההתקדמות. כתוצאה מכך, תומכי הכיוון החדש במסגרות אלה מוצאים את עצמם בקרב בלתי הוגן.

מצב זה יכול להשתנות. מכיוון שהמחקר הנוכחי מעיד שיש בסיס תמיכה לשותפות עם ישראל והיהודים, הרי שגישה אמיצה יותר מצד השליטים הערבים הרוצים בכך תוכיח את עצמה. לישראל ולאה"ב יש יכולת להידבר עם גורמי החברה האזרחית ולסייע להם, ולכן גם למנהיגי המדינות, בקידום שינוי תרבותי. חישוביהם של השליטים עצמם מעידים על כך שהסימנים הגוברים של רצון בהתקרבות לישראל נובעים מאינטרסים ושאיפות ארוכי טווח ורב-צדדיים, הרבה מעבר לצורך המיידי במערכה משותפת נגד איראן והאסלאמיסטים, שימשיכו לעצב את סדר העדיפויות שלהם לשנים קדימה. יש לפיכך מקום לציפייה, מצד ישראל ובעלת בריתה ארה"ב, לצעדים שיקדמו את התמורה גם בחזית התרבותית.

פרק ז: תוכנית פעולה ל"כינון מחדש"

ממצאי המחקר מעידים שמדיניות עדכנית של "כינון מחדש" (reclamation), היינו מערכה שיטתית להשגת אחיזה במרחב התרבותי של האזור עבור אלה הדוגלים בשותפות ערבית-ישראלית, היא גם אפשרית וגם נדרשת. אפשרית, כי יש לה מסה קריטית של תמיכה מקומית כמעט בכל מדינה ערבית, לחלק מן המשטרים הסוניים יש עניין בכך, ומגוון גורמים חיצוניים יכולים לסייע להם. נדרשת, משום שאקלים המסייע לשותפות ערבית-ישראלית הוא תנאי להסדר שלום עתידי, וגם מקור השראה עבור החברה האזרחית בעולם הערבי.

תרבות היא אומנם בלתי ניתנת למדידה, אך שינויים מוסדיים שמטרתם לחולל שינוי תרבותי באמצעות מסרים פומביים הם עניין קונקרטי, מדיד, ומוכר היטב לממסדים הערביים. ניתן אפוא לשאת ולתת על קביעת סדר יום של כינון מחדש באמצעי התקשורת הערביים. אפשר לבנות צוותים ליישום של סדר יום זה. יחידת מעקב יכולה לדרוש עמידה בהתחייבויות, לאמוד את התוצאות ולהמליץ על התאמות. ממשרות ארה"ב וישראל יכולות להניע את התהליך על ידי אימוץ היעד של כינון מחדש כעדיפות אסטרטגית. הן יכולות לחתור לכך באופן שיטתי מול בעלות ברית ערביות כמרכיב מרכזי של המאמץ המשותף. בתוך כך, הן יכולות לסייע לגורמים לא-ממשלתיים הפועלים כבר עתה בתחום זה, ולסייע בחיבור ביניהם.

האם תימצא אוזן קשבת לרעיונות אלה? יש מקום לזהירות ופיקוח. ממשל טראמפ לא נבחר על מצע של שינוי תרבותי בעולם הערבי, וגם קודמיו, במסגרת חתירתם להסדר מדיני, לא הקדישו מחשבה יתרה לצורך בהתייבשות נגד ההגמוניה של גורמי הסירוב בשיח התרבותי. אפילו בישראל, אלו העוסקים בנושא הדיאלוג האזרחי עם העולם הערבי חשים בחוסר היענות ובתמיכה מועטה מצד המערכת השלטונית. בשתי המדינות יש תפיסת עולם מושרשת היטב, שלא קל להיפטר ממנה, הנרתעת מעיסוק בתרבות כמרחב שיש לעצב אותו במאמץ אסטרטגי, וכיעד של מדיניות חוץ. עם זאת, כמה ממעצבי המדיניות, בשתי המדינות, סבורים כיום שכישלון מאמצי השלום בעבר נבע בין היתר מחוסר השקעה בתחום התרבותי. לדברי דניס רוס, שליח השלום הוותיק, "דיברנו על החשיבות של מסרים ציבוריים תומכים, אך לא נעשה הרבה באופן שיטתי כדי להפוך זאת למרכיב מדיני של החתירה לשלום. זו הייתה לדעתי אחת מטעויותינו הגדולות ביותר. צריך היה לשלב זאת באסטרטגיה".

גם אם התקווה שהגורמים המובילים, אמריקנים וישראלים, יירתמו לגישה התרבותית, עדיין אין לה יסוד מוצק. סיכויי ההצלחה דווקא מעוגנים היטב במציאות, בכל הקשור לדרכי העבודה של משטרים ערביים, והדינמיקה של השינוי בחברות ערביות. כפי שחוקרי האזור יודעים, העיסוק בעיצוב תרבותי הוא פונקציה יסודית של המדינות הערביות: לצד פעילותם של משרדי ההסברה והתעמולה, החינוך והדת (לעניינים אסלאמיים), גם הצבאות, כוחות הביטחון ומנגנוני המודיעין מפעילים מערכת רבת עוצמה של הטמעת מסרים, לטוב או לרע. רוב הפעילות המדינית שתוארה בפרק הראשון נתונה לפיקוח של גורמים ממלכתיים אלה. בעלות הברית הערביות של ארה"ב אינן מנותקות מן הניסוחים שתוארו כאן; נהפוך הוא, עיסוק בעיצוב תרבות הוא עבורן פעילות יומיומית. הן אולי אינן רגילות לדון בכך עם גורמים זרים, אבל לא תופתענה מכך שייפתח דיון בנושא.

ראוי, עוד לפני הדיון עצמו, להכיר בקיומן של שתי ההסתיוגויות הנפוצות במערב, באופן כללי, נגד מעורבות תרבותית יזומה:

- ראשית, הטענה כי "אם יהיה שינוי הוא חייב לבוא מבפנים; התערבות חיצונית אף פעם אינה עובדת". כפי שכבר הוכח, "אמיתה" זו כוללת הנחת סרק, דיכוטומיה כוזבת ומסקנה לקויה. השינוי החיובי כבר מתחולל, והוא קורה בשילוב בין שינוי "מבפנים" (הן המדינה והן שחקנים לא-מדינתיים) לבין יוזמות "מבחוץ פנימה". מקומיים וחיצוניים מסייעים זה לזה בחתירה ליעד משותף. הגבול ביניהם מטושטש, כי חלק מן החיצוניים, למשל יהודים ילידי ארצות ערב, הם מאותו מוצא. הם אכן נתקלים בכוחות נגדיים חזקים, אולי חזקים מדי, אך בסיוע בינלאומי ייתכן שאפשר להאיץ את ההתקדמות כך שמהלך רב דורי יתממש בתוך דור אחד. מעורבות תרבותית עולה שבריר של המחיר של התערבות צבאית. אומנם היא מצריכה גם הון פוליטי וסבלנות, אך עולה הרבה יותר להשאיר את שדה הקרב התרבותי בשליטת האויב, ואילו היתרונות הטמונים בהצלחה, כולל חיסכון בדם ובדמים, מצדיקים את ההשקעה.

- שנית, הטענה (הקשורה לראשונה) כי מעורבות חיצונית היא "נשיקת אשת העכביש": סיוע זר לגורמים ערביים הופך אותם לבוגדים וסוכנים בעיני עמיהם. הניסיון מעיד, לטענת בראודה, כי אף על פי שיש מצבים שבהם טיעון זה מחייב זהירות, ברוב המקרים העמידה מנגד משיגה תוצאה גרועה יותר מאשר ההתערבות. אלה הקוראים לפתיחות ממילא מכונים "סוכנים זרים", בין אם יש להם קשר עם גורם חיצוני ובין אם לא. להותיר אותם לנפשם, מחשש להכתים אותם, פירושו שהכתם יישאר מבלי שבפועל יקבלו עזרה. מנגד, אויביהם כן מסתייעים בגורמים חיצוניים – ממדינות סוררות (כמו איראן), מן המשטר עצמו, ולפעמים גם מן המערב. את החשש מפני הנשיקה הקטלנית הזינו בפועל פקידי ממשל בעולם הערבי שביקשו לטעון נגד יחסים עם ישראל, אך הם עצמם אלה היוצרים את הבעיה בשל ההרגל להאשים כל יריב, ובכלל זה את בני עמם, כבובות במזימה של ארה"ב או של ישראל. אחת ממטרות המאמץ התרבותי המוצע היא לשים קץ להרגל זה ולנטרל את תוצאותיו.

פרק ח': הפיכת החזון למציאות קונקרטי

מה הם יעדיה של אג'נדת הכינון מחדש?

- לשים קץ לדמוניזציה הממוסדת של ישראל והוקעת המדינה, אזרחיה, היהדות והיהודים באופן כללי באמצעי התקשורת, בבתי הספר ובמסגדים, ולהדוף מבצעי תודעה של איראן, גרורותיה ואסלאמיסטים סוניים.
- לחדש את הזיכרון ההיסטורי, ובאמצעות אותן פלטפורמות לתת לציבור בעולם הערבי ידע שנשלל ממנו זמן רב על נוכחות היהודים במרחב, על תרומתם הניכרת להתפתחותו, על גירושם ורדיפתם ועל מורשתם החיה בישראל ומחוצה לה, ובאמצעות ידע זה וידע על קורות היהודים גם באירופה להבהיר מדוע היהודים זקוקים להגדרה עצמית ולביטחון, וכיצד הם עדיין יכולים לתרום לשכניהם.
- לשקם קשרים רוחניים, בדגש על הזיקה בין היהדות, האסלאם והנצרות, ולעורר תחושת קרבה ערבית ליהדות בשל הזיקה באמונת הייחוד, בטקסטים, במצוות, בפולחן ובערכים.
- להציג את ישראל במושגים מתקנים על מלוא מורכבותה, תולדותיה, הישגיה ותרומתה האפשרית לאזור.
- לשים קץ לבידוד ולהפרדה, ולאפשר השתתפות אמיתית של ישראלים בשיח התקשורתי המשודר (ולא רק כיעד להתקפות), בקשת רחבה של נושאים בעלי עניין משותף, כולל מדיניות וביטחון, חינוך ופיתוח, בריאות, מדע וטכנולוגיה, מסחר ותעשייה, אומנות והגות.
- לדרבן שותפות אזרחית ולהצביע על יתרונות המאמץ המשותף במגוון תחומים ועל התוצאות החיוביות שעשויות לנבוע ממנו, ולעודד קשרים ומפגשים אזרחיים.
- לתאר את הנזק שחוללו מאה שנים של הסתה פאן-ערבית ואסלאמיסטית שעשתה שימוש באנטישמיות כמכשיר פוליטי, ולהיעזר בכך כדי לחשוף את עמדות הסירוב כיום.

ניתן לממש שבעה יעדים אלה תוך התבססות על חמש נקודות אחיזה אסטרטגיות. ראשית, המרחב התודעתי הערבי הוא גדול ומסועף, אך נשלט במידה לא מעטה על ידי המשטרים. שנית, משטרים אלה מגלים כיום יותר פתיחות כלפי ישראל ורעיון הכינון מחדש. שלישית, מגוון של פרויקטים ראשוניים כבר פותח על ידי אמריקנים, ישראלים ואחרים כדי להתחבר עם גורמים אלה, כמו גם עם תומכים עצמאיים שאינם כפופים לשלטון. רביעית, ערוצי התקשורת שבשליטת אויבי ההתקרבות – איראן וגרורותיה, והאסלאמיסטים – חזקים, אך בסופו של דבר משניים בחשיבותם. חמישית, ארה"ב ובעלות בריתה פיתחו דרכים לצמצם את נגישותם של ערוצי ההסתה למרחב המשודר והמקוון.

לאור זאת, הארכיטקטורה של הכינון מחדש היא אומנם נרחבת, אבל לא מורכבת מדי. עיקרה חילוץ התחייבויות מצד בעלות בריתה של ארה"ב, חיזוק גורמים מדינתיים ולא מדינתיים התומכים במאמץ, שיפור הכלים הקיימים להדיפת מבצעי התודעה של האויב, והעצמה והתמקצעות של מהלכי ההשפעה "מבחוץ פנימה". בחלק מן ההיבטים מדובר במה שרק ממשלות יכולות לעשות. במקרים אחרים, תפקידן יהיה לעודד ולדרבן את הפעילות, אך המגזרים האזרחי והפרטי יהיו אלה שיכולים לממש אותה.

משימה ראשונה: משא ומתן על האמצעים לכינון מחדש

יש תקדים מעניין לכך שהממסדים הערביים מוכנים לשאת ולתת עם גורמים חיצוניים על שינוי תרבותי: בעשור הקודם, כמה מדינות אסייניות ניהלו מו"מ מסודר עם מדינות ערביות על הדרך שבה הן מוצגות בתקשורת. על בסיס אינטרסיהם הכלכליים והמדיניים, שני הצדדים הסכימו שיש לבנות מסד ציבורי להידוק היחסים. כך, לדוגמה, ההסכם להקמתו של "פורום שיתוף הפעולה הסינו-ערבי", שנחתם במטה הליגה הערבית ב-2004, כולל פסקה העוסקת בחילופי מדיה ותרבות המיועדים ליצור אקלים של "כבוד הדדי, יחס הוגן ושיתוף פעולה כן".

אלה לא היו דברי נימוסין דיפלומטיים. ההסכם יצר מסגרת למומחים סיניים לערבית ואסלאם לעבוד עם אנשי מדיה ותקשורת ערבים במדינות רבות, בערוצים ממשלתיים ולא ממשלתיים כאחד, כדי ליצור תכנים שיעודדו קשרים אזרחיים ורישות חברתי. התפוקה כללה תוכניות לימוד ושידורים מיוחדים שעסקו בסין העתיקה והמודרנית, תולדות יחסיה עם הערבים, תרבות הפופ הנוכחית, והזדמנויות לשת"פ. סדרה בת 30 פרקים, מדובבת לערבית, שודרה ברמה הלאומית במצרים וסייעה ליצור קשר רגשי על ידי המחשת שותפות בערכים, במבנה המשפחה ובסוג מיושן של הומור. באמצעות תוכניות לימוד אקדמיות למדו אלפי סטודנטים ערבים לתקשר בסינית, מאות ביקרו בסין וכוננו קשרים מקצועיים, והפכו בכך לגשרים. ההשקעה בדור החדש עמדה בזיקה לגאות בקשרי הסחר, ההשקעות וצורות נוספות של שיתוף פעולה. עדות להצלחה טמונה בכך שגם יפן ודרום קוריאה יזמו הסדרים דומים, ובעקבותיהם פרויקטים נוספים בתחום "הכוח הרך".

ברור שהפרויקטים האסייניים, גם אם הם בעיות, אינם רגישים וטעונים כמו המקביל היהודי-ערבי. ניסיונות לנהל על כך מו"מ ייתקלו בהתנגדות עזה של "שומרי הסף התרבותי" – האליטות הדוגלות בסירוב. אף על פי כן יש טעם לנסות, בעיקר משום שבדרגי ההנהגה בעולם הערבי יש כיום השקפות, ואינטרסים, הקרובים לאלה של ישראל ותומכיה. נוכח תפנית זו, אוטוקרטים עשויים להיענות באופן מעשי לפנייה בנושא הכינון. בשילוב נכון של תמריצים ולחצים הם יכולים להירתם לדחיקתם של גורמי הסירוב לשוליים, לקדם את אנשי מחנה השלום הערבי, ולהציב הנחיות חדשות ל"רוב האדיש" במערכות הכפופות לסמכותם. במנגנוני השליטה באמצעי התקשורת יתנהל מאבק סבוך ומכוער; אך דור צעיר של צופים, מאזינים ולומדים יכירו רק את התפוקה – מסר חדש שיאפשר להם לגדול בסביבה אינפורמטיבית בריאה יותר. הדיון הציבורי שיתעורר עקב כך יחולל מודעות ברובד העממי שתקל על מאמצים אלה בעתיד.

אין ספק, כפי שהמחישו פרקים קודמים, שמדינות ערב (כמו מצרים) רגילות לכך שלא נגבה מהן מחיר על כך שהן מנציחות אקלים אינפורמטיבי רעיל, כאשר במקביל הן מקיימות קשרי שותפות עם ישראל ועם מדינות אחרות שסוכני התרבות הבכירים שלהן מתוארים במושגים דמוניים. אולם לאור הידע המצטבר לגבי בסיס התמיכה באפשרות השינוי, אין הצדקה להמשך ההשלמה עם המצב הקיים. יש לארה"ב, ואף לישראל, די מעמד ומנופי השפעה כדי לדרוש שיפור. על ידי הצבת מערך תמריצים ל"כינון מחדש" ודרבון הצדדים הערביים לחשב מחדש את אינטרסיהם הן יכולות להניח יסודות למאמץ תרבותי משותף.

המשא ומתן ליצירת מסגרות פעולה ממשלתיות יכול להיות דו-צדדי או רב-צדדי, בשני מכלולים עיקריים:

מערכות הביטחון והמודיעין. כבר כיום יש לארה"ב ולישראל קשרים בתחומי הצבא, המודיעין וביטחון הפנים עם גורמים רלוונטיים בעולם הערבי, המתבטאים במבצעים "קינטיים" ושיתוף מידע. אך ארגונים אלה עוסקים לא מעט גם בתחומי התודעה – התאמת המדיה, החינוך וההטפה הדתית לצורכי המדינה. כך, במצרים, הצבא מחזיק או שולט בכמה מרשתות הטלוויזיה הגדולות ביותר, מילא תפקיד בטיהור שורות אל-אזהר ממטיפים קיצוניים ומנהל תוכניות חינוכיות לכחצי מיליון לובשי מדיום. ארגוני ביטחון אחרים משגיחים על ERTU, מוקד תקשורת חשוב בפני עצמו ובית גידול לדור הבא של "טאלנטים" בתחום התקשורת. גם אם אין זה נראה סביר שזרועות הביטחון הערביות תיכנסנה להיברות עם בעלות בריתן בסוגיות תרבותיות, הרי שבפועל יש לכך תקדים: הממסד הביטחוני האמריקני כבר גיבש שותפויות ראשוניות בתחום המסרים האסטרטגיים עם כמה צבאות ערביים – אם כי בתחומים מוגבלים וללא קשר לישראל. אם יקבלו מנדט לכך, במעורבות אמריקנית גוברת, הם יכולים להעלות תרומה משמעותית למאמץ.

הממד הדיפלומטי. הנחת העבודה של שליחי השלום, בעבר, אימצה את טענתם של האוטוקרטים הערבים שהפיוס התרבותי יבוא בעקבות ההסדר המדיני. אבל אם מציבים את השלום הקר במצרים (וירדן) מול היחס החם במרוקו, וסימני פתיחות אפילו בעיראק, מתחזק הטיעון הרואה בתחום התרבות גזרת פעולה גם לשלבי הביניים. כך, במסגרת כל מהלך מדיני, ראוי לשלב מלכתחילה מרכיבים של הכינון מחדש כצעד מכין, ולא כתוצאה. גם גורמים אחרים במשרד החוץ האמריקני, כמו תת-השר לדיפלומטיה ציבורית ויחסי ציבור, מקצים משאבים לחינוך ותקשורת באזור, כולל תקציבים ישירים לתחנות טלוויזיה ושותפויות תקשורת. ניתן למנף תמיכה זו, שערוצי השידור הערביים להוטים אחריה, כדי להציב כתנאי מחייב שמקבליה יחדלו מהסתה נגד ישראל והיהודים, ויירתמו לתיקון המורשת הקשה בתחום זה. גם שליח משרד החוץ האמריקני למאבק באנטישמיות, תפקיד שהועלה באחרונה לדרגת שגריר, יכול להשתמש במשאבי משרדו כדי לחפש דרכים יצירתיות למאבק בתופעה בכל מקום שבו קנתה לה אחיזה.

אפילו הישג חלקי במו"מ עם כל אחת מארבע המובילות בתקשורת – מצרים, סעודיה, איחוד האמירויות וקטר – ישפיע על חלק ניכר מן השיח התקשורתי, הדתי והחינוכי הכלל-ערבי. גם פנייה למדינות שאינן יצואניות תרבות, כמו בחריין, תביא תועלת: השפעתן אינה רחבה, אך אפשר לחולל בהן שינוי עמוק בתוך גבולותיהן.

גישת "המסגרת שתוסדר במו"מ" (negotiated framework) אינה מתאימה לכל מצב. הדוגמאות שהובאו לגבי עיראק ולוב מעידות שמהלכי כינון מחדש יכולים להתגלגל גם ללא סמכות מלמעלה, במדינות שבהן יש מאבק על השליטה ודיון ציבורי המשקף מחלוקות. גם במדינות שבהן השלטון הוא עוין (כמו בלבנון, שבפליתת חיזבאללה) אין טעם לנסות. נדרשת זהירות כדי שלא להתחבר חיבור הדוק מדי לעמדתם של

משטרים אנטי-דמוקרטיים ולאבד את קולם של ליברלים עצמאיים – אך יש לזכור שמידה של פתיחות מצד המשטר יכולה גם להקל על אינטלקטואלים אלה להשמיע את קולם. בפרפרזה על דברי בן גוריון, על אמריקנים וישראלים "לחתור להסכמי מסגרת כאילו אין שחקנים עצמאיים, ולתמוך בעצמאיים כאילו אין הסכמי מסגרת".

משימה שנייה: לסייע לסוכני הכינון מחדש הפועלים בסביבה סמכותנית

נכונותו של שליט ערבי להירתם למאמץ הרחב יותר היא תנאי הכרחי, אך לא מספיק, ליישומו של "הסכם מסגרת". נדרשים גם מאמצים מיוחדים כדי לתמוך בגורמים הערביים הנושאים בעיקר הנטל. כמתואר לעיל, אליטות הסירוב בממסדי התקשורת הערביים קידמו את ערכיהן על ידי השתקת המיעוט התומך בפיוס, והשגת שליטה על "הרוב הדומם". החלטה "מגובה" לשנות דינמיקה זו צריכה להיות כרוכה בסילוק הסרבנים מעמדות ניהול, ובקידום הנהלה מקצועית חדשה ורפורמיסטית שתכוון את הרוב האגנוסטי ותגייס דור של כישרונות חדשים. לשם כך, עליהם להתמודד עם הקושי המוכר של שינוי בכל ארגון באשר הוא, וגם עם שורה של אתגרים ספציפיים שמולם יזדקקו לסיוע מבחוץ:

- ליצור קהילה של ערבים וישראלים השותפים בהשקפותיהם. רוב שוחרי השינוי בעולם הערבי נאלצו עד כה ללמוד על ישראל והיהודים מכלי שני, בסביבה אינפורמטיבית רוויית סילופים. המאמץ "מבחוץ פנימה" סייע עד כה רק במעט. יתרה מזאת, בנוסף לבידודם מישראל הם גם נותרו, בשל הלחץ הנגדי, מבודדים זה מזה. מכאן הצורך בפעולות ייעודיות כדי להעשיר את עולם הדעת שלהם ולבנות קשרי עבודה עם ישראלים, וזה עם זה. בראש ובראשונה תוכנית לחילופי ביקורים, וכן רשת של בוגרים היכולים להתכנס מעת לעת כדי לקדם פרויקטים משותפים.
- להניח יסודות אינטלקטואליים כדי ליצור תכנים משכנעים בערבית. תוכנית החילופים תסייע בסגירת פערי ידע ובניית חומרים מתאימים, תוך "תפירה" של תכנים המיועדים לתיקון תפיסת העולם הרוויה באנטישמיות ונעדרת כלי חשיבה ביקורתיים. מאמץ ערבי-ישראלי משותף יכול להוות בסיס לתוכניות לימוד חדשות, והכשרה לאנשי דת ותקשורת.
- להרחיב את הסגל המקצועי. את הרוב האגנוסטי (היינו, שאינו נחרץ בעמדותיו) של אנשי המקצוע צריך לכוון ולהכשיר לקידום סדר היום של "הכינון מחדש". בסדנאות שתתבססנה על התכנים שתוארו בנקודה הקודמת אפשר ללמד כיצד להתייחס באמפתיה ליהודים ולישראל, וכיצד לזהות ולהדוף רטוריקה מסולפת ומסיתה, ולפתח גישות משל עצמם למסרים מתקנים. שיטות פדגוגיות מוכרות יכולות לסייע בהערכת ההצלחה של סדנאות אלה, ומשתתפיהן יתבקשו לאמץ קוד התנהגות מקצועי, אתי ואחראי.
- להוציא מן המחזור קורפוס של חומרים רעילים. לצד הוצאתם מן המדפים של ספרי לימוד וחומרי הדרכה דתית המטיפים לאנטישמיות ולאלימות, יש ליצור מהלך דומה (ומורכב יותר) בתקשורת. רבים מערוצי הטלוויזיה הערביים עדיין ממחזרים חומרים, חלקם מימי נאצר, המנציחים שגאה וסטרואטיפים. כמו סרטים גזעניים ישנים בארה"ב (כגון "Birth of a Nation", שהושפע מעמדות הקו-קלוקס-קלאן), הם יכולים לשמש כהדגמה לצורכי הכשרה, אך לא לשידור. גם באשר לספרים, יש לדחוק בממשלות לשים קץ למצב שבו "הפרוטוקולים של זקני ציון" ו"מיין קאמפף" של היטלר נמכרים בראש חוצות [מעדות אישית – אפילו בנמל התעופה של עמאן], ומסה שלמה של תכנים במדיה מתבססת עליהם.
- להשיב לתחייה מורשת של סובלנות. בהמשך למתואר בפרק הראשון יש מקורות, הניתנים לשחזור דיגיטלי, שבהם משתקפת הסובלנות כלפי יהודים שהתקיימה בעבר הרחוק בעולם הערבי. בראודה מביא כדוגמה את חמשת הסרטים הקומיים שהפיק טוגו מזרחי בתקופת הזוהר של הקולנוע המצרי ובמרכזם יהודי טוב לב, הומוריסטי וחובב ספורט בשם שלום, המתמודד עם החיים בעיר הגדולה. עד לאחרונה, מי שחיפש בנושא מצא רק תאוריות כזב מופרכות על "מזימות" של השחקנים היהודים ("סוכני מוסד"...) נגד מוסדות התרבות שבהם הופיעו.
- לבסס ולחזק את גישת השותפות למטרות ערכיות, בין אמריקנים העוסקים בחינוך, דת ותקשורת לבין מוסדות ערביים רלוונטיים, כולל מפיקי טלוויזיה, ולהרחיב אותה לישראלים, כדי ליצור הפקות משותפות ומסרים מתואמים. זה ישלים את תוכנית חילופי הלומדים כנקודת מפגש וכהזדמנות ליצירת מאגרי תכנים חדשים והולמים. את הקבוצה הקטנה של חברות וארגונים שכבר נרתמו יש לשלב באופן אורגני במאמץ הכולל.
- לכוון יחידת מעקב ואימות. המלצה זו מתבססת על לקחיה של ההסתה ההדדית בתוך העולם הערבי. בעוד שארה"ב וישראל מפגינות שביעות רצון מכמה סממנים של פתיחות במדינות המפרץ, לא ניתנה תשומת לב מספקת לסגנון האנטישמי שבו תקפו קטר ויריבותיה זו את זו. בכל "הסכם מסגרת" עתידי נחוצה אפוא יחידת מחקר שתוכל לקיים את הביטוי הרוסי "תן אמון אבל בדוק" (Trust but Verify). יחידה זו תוכל לעקוב לא רק אחר מידת העמידה של השלטונות בהתחייבויותיהם אלא גם אחר תגובת הציבור לחומרים חדשים, כפי שהיא משתקפת ברשתות החברתיות, בסקרים ובקבוצות מיקוד.

טכנולוגיות חדישות של דאטא-מיינינג יכולות להקל על עיבוד המידע. לנוכח בסיס התמיכה ב-reclamation יש סיכוי לכך שגם חלקים מן הציבור יסייעו במאמצי איסוף המידע.

משימה שלישית: לסייע לשחקנים עצמאיים

התומכים העצמאיים יכולים לעשות הרבה יותר מאשר לסייע במעקב. ביכולתם להתייבב נגד האנטישמיות ולדגול בשותפות עם ישראל מול קהלים המבקשים מקורות מידע ורעיונות שמעבר לקו הרשמי; הם יכולים להזניק קדימה את המהלכים לדיאלוג, כאשר השליט ממשיך להסס; הם יכולים לחשוף את צביעותם של אלה המפיקים תועלת מן הקשר עם ישראל אך מוקיעים את יריביהם כ"מנרמלים"; הם יכולים להכין את הציבור לשלום יציב ופתוח, עם בסיס תמיכה רחב; בארצות ערביות הקרועות במלחמות אזרחים הם יכולים להצביע על הקשר שבין ההסתה נגד היהודים לבין השקרים שהצדדים העדתיים מטיחים כעת זה בזה. בכך הם ימחישו שפיוס לאומי פנימי והתקרבות ערבית-ישראלית הם תאומים המתייצבים יחד אל מול אותה פתולוגיה פוליטית.

עם זאת, כפי שהמחקר עד כה מעיד, הם ניצבים בפני אילוצים קשים משלהם. כוחות סרבניים רבי עוצמה חותרים לנדות אותם, והממשלה לעיתים מסייעת בכך, או לפחות עוצמת עין ושוללת מן הקולות העצמאיים גישה לתקשורת הלאומית. במדינות שבשליטת גורם עוין, כמו לבנון שתחת הגמוניה של חיזבאללה (כיום), נשקפת להם גם סכנת ענישה, עד כדי מאסר. בארצות שסועות, מיליציות יריבות משתמשות בסיסמאות ובסטיגמות כנשק נגד יריביהן. יש מצבים שבהם המשטרים מקיימים קשר עם ישראל, אך אינם רוצים שאחרים בחברה יפיקו ממנו תועלת ויכוננו קשרים אישיים משל עצמם. אסטרטגיה של סיוע כרוכה אפוא במאבק נגד הלחץ הסרבני, אך גם נגד "מונופולין על השלום" מצד השלטונות. מרכיבי המענה, מול אתגרים אלה, הם בין היתר:

- עמידה על כך שהסכמי המסגרת יותירו מרחב פעולה לשחקנים אוטונומיים. בהסדר עם שליט ערבי, גורמים חיצוניים יכולים לתמוך לא רק בחזון עצמו אלא גם באלה המאמצים אותו, ובין היתר לתת להם נגישות לערוצים ממלכתיים ולדאוג שלא יעמדו חסרי מגן מול ההתנכלויות. שינוי הקו הרשמי יפחית את הלחץ עליהם, אך הם עדיין יזדקקו לגיבוי. יש לדאוג גם לשילובם של דוברים עצמאיים במשלחות החילופין שהוצעו לעיל, כדי ליצור להם קשרים ישירים עם ישראלים ולשלב אותם בקהילה הרפורמיסטית הערבית.
- הגברת הנגישות לערוצים זרים. בניגוד לאל-חורה, הממלאת תפקיד חלוצי, הרי שרשתות זרות בערבית כמו CNN Arabia, סקיי ניוז בערבית ו-CNBC Arabia, ששלושתן פועלות באמירויות בויקה לגורמים מקומיים ויש להן ביחד קהל ניכר, לא עשו הרבה לקידום הקשר עם ישראל, ואף לעיתים נתנו במה לסיסמאות הסרבנות. ראוי שהשותפים המערביים ידאגו שתחנות הבת המקומיות יעמדו בסטנדרטים המקובלים בבית, ומטבע הדברים ייתנו במה גם לשוחרי הכינון מחדש.
- גישה מדורגת במרחב האזרחי. במדינות עוינות, או שסועות, ייתכן שעדיף לדבר על רב-גוניות וסובלנות, המובילה גם להוקעת האנטישמיות, בלי להיכנס כבר בשלב הראשון לדיון על ישראל. מאמצים בסיוע מן החוץ, למעשה במעורבות ישראל ויהדות אירופה, כבר הובילו להסרת חסמים ומגע עם ישראלים (שאלה הן ארצות מוצאם) בהקשר הלובי והעיראקי, כמו הוועידה ברודוס ב-2017. החוקרת הלבנונית חנין ע'דאר סבורה שבמעורבות ישירה של גורמי מדיה חיצוניים ניתן לגייס תמיכה בכוחות המתנגדים להגמוניה של חיזבאללה.
- קיום מגע עם הכוחות הנאבקים על טריטוריה שנויה במחלוקת. בוועידה בלוב בלטה נוכחותם (על אותה רחבת ריקודים...) של נציגי הכוחות היריבים, והיו לישראל מגעים נוספים עם מוקדי הכוח הלוביים. במצבים שבהם סיעות בעולם הערבי שואפות להסתייע בישראל, או בארה"ב, במאבקן, חלק מן ה"חבילה" ראוי שיכלול גם פעולות בתחום התודעה ודיון ציבורי קונסטרוקטיבי לגבי היחס לישראל וליהודים, בשטחים ובאמצעי התקשורת שכוחות אלה שולטים בהם.

משימה רביעית: שחיקת יכולות התקשורת של גורמים עוינים

רוב הצעדים שהומלצו עד כה מתייחסים למצב שבו גופי תקשורת ותודעה פועלים במדינות שבהן יש קשר ואף ברית עם ההנהגה, כך שניתן לפעול יחד. המאמצים במקרה זה משרתים מטרה כפולה: ייצור תכנים התומכים בשותפות ישראלית-ערבית ודחיקת גורמי הסירוב לשוליים. המצב שונה כאשר מדובר בערוצים – שיעיים אן סוניים – המשתמשים ביוזעין באנטישמיות ככלי זה נגד זה – לא במסגרת דגם "השלום הקר" אלא ככלי נשק במלחמה חמה (בלבנון יש מי שמדבר על "אעלאם חרבי", הסברה קרבית...). כאן, המענה הנכון הוא לסלק אותם משדה המערכה.

הקושי נובע מכך שחלק מן התומכים של ערוצים אלה הם דווקא ידידי ארה"ב, המגייסים הסתה סונית פרועה נגד ההסתה השיעית הארסית שמקורה באיראן, וחוזר חלילה. כך, ערוצים סוניים קיצוניים נתמכים על ידי גורמים אנטי-איראניים הן במפרץ והן במצרים; ערוץ נילסאט בולט במיוחד בכך שאינו ברור לגבי מה שהוא מוכן לשדר (ערבסאט מעט יותר בררני); רוסיה העניקה הקלות ל"אל מנאר", ואילו תורכיה

מספקת טכנולוגיה ומימון לערוצי הסתה סוניים; ושני הצדדים מנצלים את חופש הדיבור במערב כדי לשדר ולהפיץ מסרים רעילים.

היכן להתחיל במאבק נגד מבצעי תודעה גלובליים אלה? ממשלות ומחוקקים במערב הפעילו סנקציות (בארה"ב) וחוקים נגד מסרי שנאה (באירופה), וכן לחצים ציבוריים כדי להחליש כמה ערוצי שידור עוינים ולשלול את גישתם ללוויינים לא-ערביים. ראוי גם לזכור שב-2015 פעלו ממשל אובמה ובעלי בריתו האירופיים לנטרל את דאע"ש ולפגוע בגישתו לרשתות החברתיות, והמשטרים הערביים יחד עם חברות הטכנולוגיה שיתפו פעולה. נוצר בכך תקדים לגבי סינון של תכנים מקוונים, כך שיש כלים להפעיל נגד כל הקשת של אמצעי ההפצה של מסרים עדתיים קיצוניים, אך לא נגד עצם קיומם של ערוצים אלה. נחוצה אם כך אסטרטגיה שמטרתה להניא מדינות מוסלמיות – ידיד ויריב גם יחד – מפני מתן מחסה וכסף לסוג זה של אפיקי הסתה.

גישה אפשרית לנושא יכולה להתבסס על מאמץ אינטנסיבי שיכוון תחילה נגד התקשורת הנתמכת על ידי איראן, ועל בסיס זה יציג הממשל את הדרישה לערבים לשים קץ לפעילות הערוצים הסוניים הקיצוניים. עבור איראן, זהו נשק מערכה חיוני; עבור הסונים זהו נושא שנוי במחלוקת (יורש העצר הבחרייני גינה את כל ערוצי ההסתה). אם לא יהיה צורך להשיב לשיעים, כי ארה"ב תפעל נגדם, יסולק הנימוק לקיומם של ערוצי ההסתה, וארה"ב עשויה לגייס תמיכה בדרישתה להשתיקם.

מבצעי תודעה נגד איראן כבר מתנהלים, בפועל, ושוחקים את גישתה לאמצעי תקשורת בערבית. חנין ע'דאר, במחקרה במסגרת WINEP על המדיה בלבנון, זיהתה קיצוצים במדיה הנשלטת על ידי חיזבאללה עקב המצוקה הכספית שיצרו הסנקציות בטהראן, וייתכן שזו תלך ותחמיר. העדיפות נתונה ליכולות צבאיות, והמשך הלחץ עשוי אפוא להביא לפגיעה נוספת במערכי התקשורת המשרתים את האינטרס האיראני. יש כמה דרכים לנצל זאת:

- להטיל סנקציות מוצהרות על כמה שיותר ערוצים המשרתים את האיראנים (ויש כיום כמאה כאלה, במישרין או בעקיפין). על בסיס מסד משפטי מפורט ניתן להשפיע על זיהוין של מיליציות הנתמכות על ידי איראן.
- להיעזר בעבודתם של אנשי "בית המדיה העיראקי", ואחרים החותרים לנטרל את ההגמוניה האיראנית, ומשקפים בכך הלכי רוח בציבור העיראקי שאינם שבעי רצון מן האופי החד-צדדי (פרו-שיעי לחלוטין) של הבקרה על ערוצי ההסתה.
- ללחוץ על ניילסאט וערבסאט, על בסיס המתווה של יוזמת חקיקה (שלא עברה בסופו של דבר) משנת 2008, ובלוויית מערך הסנקציות הנוכחי, כדי למנוע מחיזבאללה וגוררות אחרות של איראן גישה לשידורי לוויין.

לאחר שתפותח ותיושם "חבילה" זאת נגד איראן, ארה"ב תוכל ליזום שיחות עם בעלות בריתה לגבי פתרון אינטגרטיבי לבעיית ההסתה, משני עברי המתרס. תוכנית הפעולה תכלול פעולות שמדינות ערב תנקוטנה מרצונן נגד ערוצים סוניים קיצוניים, מתוך היענות לצעדי ארה"ב נגד איראן, וביניהן:

- סילוק הערוצים הקיצוניים ואנשי צוותם מ"ערי המדיה" (כמו ה-Media Production City בקהיר, שם פועל ערוץ ההסתה האנטי-שיעי "צפאא") הנותנות שירותים להפקות, ואם ינסו להתארגן מחדש במרחב המקוון, לחסום אותם גם שם.
- גיבוש קוד התנהגות מוסכם לכל הבמות של ההטפה הדתית בנוגע להתקפות על ישראל והיהודים, כולל מצד מטיפים "מתונים" יחסית. לחלק ממדינות ערב כבר יש תקנות נגד הסתה (Hate speech), וב-2015 יזם איחוד האמירויות חוק האוסר על ביטויי בוז כלפי כל דת ועדה בכל צורות המדיה, מטלוויזיה עד סוויטר. אם ייאכף חוק זה, ולו במעט, תהיה לכך השפעה מרתיעה על קולות ציבוריים רבים.

משימה חמישית: פיתוח הפעילות "מבחוץ פנימה"

ארבעת המאמצים או המשימות שתוארו כאן מחייבים לא רק עבודה מתואמת של מדינות ערב וגורמים במגזר האזרחי, אלא גם תרומה פעילה של ישראל ושל ארה"ב כבעלות ברית במערכה. נוכח אופיין הייחודי של המשימות מתערורות שאלות לגבי כוח האדם והיכולות המקצועיות שיידרשו ליישומן, ובהעדרן – מה צריך לעשות כדי לפתח אותן לרמה המתבקשת. נקודת המוצא לחיפוש ולהערכה היא מערכת היוזמות "מבחוץ פנימה" שכבר תוארה לעיל, שבמסגרתה מספר לא מבוטל של גורמים נרתמו להשפיע ולהוביל לכינון מחדש באמצעות שיח תרבותי, דיפלומטיה אזרחית, פרויקטים משותפים ותקשורת ממלכתית ופרטית. הישגיהם מסמנים מודלים לחיקוי; כישלונותיהם מספקים לקחים, והפערים בין מה שיש להם להציע לבין מה שעוד נדרש מעידים על מאמץ ההכנה שעדיין צריך להתבצע כדי שלמערכה למען כינון מחדש יהיה גם סיכוי להצלחה. בין ההתאמות הנדרשות:

עיצוב מחדש של גופי המעקב אחר המדיה. יידרשו מאמצים מחקרניים ייחודיים כדי להיות מסוגלים לוודא ש"הסכם המסגרת" מיושם על התכנים, המנגנונים והאנשים המופקדים על יישום המדיניות התרבותית,

כולל ידע על בתי הספר, ההנהגה הדתית ותעשיית המדיה. לאחר היישום תיחדר יחידת מעקב שתאסוף יום יום באופן שיטתי מידע על התקדמות מאמצי השינוי. המהלכים לנטרול מסרים עוינים מחייבים גם הם תיקי מעקב מסודרים לגבי כל ערוץ; לא רק לגבי תכניו אלא גם לגבי הבעלות עליו, המבנה הניהולי והצוות. לגופים כמו MEMRI ו-IMPACT-se הייתה תרומה גדולה מאוד לחשיפת קהלים, בעיקר במערב, לתכנים במדיה הערבית (והפלסטינית במיוחד), אך למשימות שתעמודנה על הפרק נדרש מידע מפורט יותר לגבי מערכות החינוך ודרכי ההוראה, או לגבי מנגנוני השליטה וקבלת ההחלטות שמאחורי מצלמות הטלוויזיה, ומשקלם האמיתי של מרואיינים ודוברים בהקשר הציבורי. נחוצה גם יכולת מעקב מעמיקה אחר המתרחש ברשתות החברתיות.

כל זה מחייב להכשיר סגל מחקר ייעודי שיוכל לתת גיבוי ליישום מדיניות החינוך מחדש על בסיס הניסיון שנצבר בדור הקודם בגופים כמו MEMRI, ותוך שילוב טכנולוגיות מתקדמות של "כריית מידע" וקליטת תשומות ציבוריות (crowdsourcing). הסגל של יחידת המעקב ילמד להכיר – בשטח עצמו – את תחומי המדיה, החינוך וההטפה הדתית בארצות ערב, מעבר להיכרות עם רובדי התוכן. הוא גם יחבור לגורמים בעולם הערבי החותרים לאותם יעדים, כמו "בית המדיה העיראקי" שהוזכר לעיל, ויסייע להם בבניית יכולותיהם.

דרושה גם "מפה חיה" של התומכים בכינון מחדש בעולם הערבי, הן כדי לסייע להם והן כדי לחבר בינם לבין עצמם. הם אלה שיישאו בעיקר הנטל, בין אם במדינות שתתמוכנה בהם "מלמעלה למטה" והן באלו שבהן מתנהל מאבק פוליטי ורעיוני וכיוון העשייה הוא "מלמטה למעלה". ישראלים ואמריקנים צריכים אפוא לדעת מי הם, כמה רחבה השפעתם והיכן, מה מחבר ביניהם, מה היו ההתנסויות שהובילו אותם לעמדות אלה, מה נותן להם את העוז לדבר, ואילו מהלכי מדיניות ומסרים יסייעו להם. עם התפתחות מהלך הכינון צריך יהיה לדעת איך הוא משפיע על מעמדם בסדר החברתי והפוליטי, וכיצד יש לשנות לאור זאת את מתווה היישום. התשובות לכל אלה טמונות בשילוב בין מחקר שדה, סיקור הרשתות החברתיות ומחקר דמוגרפי. הן מתכנסות לכדי "מפה חיה" שבה ניתן לאתר את המידע הרלוונטי, לעדכן אותו באופן רציף, ולהגיב להשלכותיו ברובד הקונצפטואלי. מפה כזאת תהווה מאגר מידע על בעלי הברית, ובה בעת גם תיעוד בזמן אמת של שינוי חברתי.

פיסות של המידע הנדרש כבר זמינות כיום, אך במנותק זו מזו וללא שימוש אפקטיבי. לדוגמה, רשימת מיליון וחצי העוקבים של דף הפייסבוק בערבית של משרד החוץ, שמהם עשרות אלפים מביעים אהדה לישראל. רשימה נוספת היא זו של האמיצים שהתבטאו ברוח זו בפומבי; יש יסוד להניח שהם מייצגים, מספרית, רק חלק קטן מכל אלה שהגיעו למסקנות דומות אך חוששים להביען בראש חוצות. יש גם רשתות רבות של פעילים ערבים שהיה להם קשר סדור כזה או אחר עם ישראלים, באמצעות דיפלומטיה אזרחית, שיתוף פעולה בהפקות מדיה, יוזמות כלכליות משותפות ודיאלוג בין דתי. את כל אלה, ושאר שברי מידע, יש לרכז כדי להבינם טוב יותר ולהיעזר בהם באופן מלא.

המסרים "מבחוץ פנימה" מחייבים יכולות חדשות. יישום המתווה מצריך קאדר ישראלי ואמריקני של דוברי ערבית היכולים לתקשר בתפר בין התרבויות, לפנות לקהל עממי ובה בעת לנהל דיונים פרטיים ורגישים עם בני שיחם בעולם הערבי. הם יהיו אלה שיופיעו בטלוויזיה בערבית במגוון נושאים, מעשיית שלום ומלחמה ועד לדיאטה וכוסר גופני; הם יהיו אנשי החינוך (כמו בראודה עצמו) העובדים מול גופי התקשורת ומערכות החינוך ברחבי העולם הערבי ומארגנים סדנאות הכשרה לרוב הדומם, ומקרב הנושאים ונותנים יהיו שותפים למאמץ הדיפלומטי לעצב את פרטי הפרטים של הסכם מסגרת עם שותפים ערביים.

מאין יימצאו? לפני 50 שנה עדיין עמדו לרשותה של ישראל כישרונות כמו זה של השדרן שאול מנשה ודומיו, שהיו יכולים היום, להלכה, להוביל סדנאות הכשרה כאלה. גם לפני עשור עוד היו איתנו בני הדור הראשון שנמלטו מארצות ערב. אבל דור זה הולך ועובר מן העולם. צריך לבנות מנגנון שינחיל את כישוריהם לדור הבא. דמויות כמו אביחי אדרעי בצה"ל והרב אלחנן מילר בחברה האזרחית יצרו – כל אחד בדרכו – מודלים חדשים של קשר עם הציבור הערבי. כמה מנהיגי ציבור מיוצאי ארצות ערב, כמו רפאל לוזון (בארץ, ממוצא לובי) ואדווין שוקר (בלונדון, ממוצא עיראקי), הובילו מהלכים במגמה זו, ופנו בטלוויזיה ובמרחב המקוון, כמו גם בדיאלוג הבין-דתי, אל קהלים רחבים. גם כמה מן הארגונים היהודיים האמריקניים מנהלים דיאלוג (באנגלית) במרחב הציבורי הערבי; מיעוט קטן בתוכם עושים זאת גם בערבית. לרשימה יש להוסיף את יוזמי "גישת השיתוף" מול המדיה הערבית, שמהלכיהם (אם להיות אופטימיים...) הם מעין "ניסוי כלים" לקראת המו"מ על הסכמי מסגרת.

לכל אחד ממאמצים אלה עד כה היו גם מגבלות שיש להתגבר עליהן. רוב המסרים הישראליים והיהודיים בערבית לא חרגו מגדר "הסברה" שוטפת – הגנה על מדיניות ישראל – שהדיפלומטיה הציבורית הישראלית רתומה לה בכל השפות. אך נדרש מאמץ רחב הרבה יותר להשגת שבעת היעדים שפורטו לעיל ("הפיכת החזון למדיניות קונקרטית") שההסברה במשמעותה הצרה היא רק חלק, אומנם חשוב, ממנו. אחרים, במרחב האזרחי ומבין יוצאי ארצות ערב, הם שנרתמו למשימות כמו שיקום הזיכרון ההיסטורי וביסוס קשרים אזרחיים ישירים, אך עד כה לא הפכו מהלכים אלה לחלק אורגני של מדיניות המסרים של ישראל בערבית.

אשר ליזמים האמריקניים הפועלים מול שותפים בעולם הערבי, שפת המשא ומתן שהשכילו לגבש מול גורמי מדיה סייעה להקים שותפויות רב-תכליתיות ולהתמקד במאבקים ספציפיים נגד הטרור הג'יהאדיסטי, אך הם לא הפנו את מאמציהם ומשאביהם לשיפור היחס לישראל וליהודים באותן פלטפורמות תקשורתיות. כדי שיהיו מוכנים לעשות זאת, מול התגובה העוינת הצפויה מצד גורמי הטרור, הם זקוקים לגיבוי פוליטי תקיף מצד תומכיהם האמריקניים. גם היקף המשאבים שהקצו הארגונים היהודיים בארה"ב למסרים בערבית רחוק מלספק לאור חשיבות הנושא.

מהלך להתגברות על מגבלות אלה יהיה אפשרי אם תימצא נקודת מפגש בתפיסות היסוד בין קולות מגוונים ונפרדים, והגורמים השונים התומכים בהם. תידרש הערכה מפוכחת של חוזקות וחולשות, בחתירה לזהות מה עובד וראוי לפיתוח. נכון יהיה להקים מתקן הכשרה לשיפור כישורי התקשורת של אלו שכבר פעילים בתחום, ולהנחלתם לאחרים המצטרפים למהלך הכינון מחדש. יש צורך במסע לגיוס דוברי ערבית בישראל, ארה"ב, ואולי מעבר לכך, לשילובם במהלך ולהכשרתם למשימותיהם.

התבססות על ניסיון בגזרות אחרות: פרויקט הכינון מחדש מצריך ידע וניסיון שאינם דווקא מתחום היחסים בין ישראל לערבים. כך, לדוגמה, לגבי מהלכים לשינוי תוכניות הלימודים בבתי הספר בעולם הערבי. הארגונים שעסקו בזיהוי התכנים האנטישמיים בספרי הלימוד אינם בהכרח בקיאים בפרקטיקות של שינוי כינוכי שלאחר קונפליקט, כפי שהתהוו בזירות אחרות. כך, ארגון שבסיסו במסצ'וסטס, בשם Facing History and Ourselves, התמחה בהוראת היבטים של השואה ושל האנטישמיות הן במקדים רלוונטיים בארה"ב והן בחברות שלאחר סכסוך כמו דרום אפריקה וצפון אירלנד, כדי לסייע ללומדים "ליצור את הזיקה החיונית בין ההיסטוריה לבין ההכרעות המוסריות שמונחן הם ניצבים בחייהם". על הפרק עומד אפוא פרויקט רב-תחומי לייצור תוכניות כינון והטפה דתית ולפיתוח מדיה שיתבססו על דוגמאות מופת מחוץ למרחב הערבי.

יצירת מוקד מרכזי לעשייה: בשל אופיים האינטגרטיבי של רבים מן הפרויקטים שהוצעו לעיל, נחוץ להם "בית" מוסדי המיועד להם, בין אם כחטיבה של מסגרת ארגונית קיימת ובין אם כ"מכון מעשה" (Action Tank, להבדיל מ-Think Tank, מכון מחקר) העומד בפני עצמו. תפקיד המוקד המרכזי יהיה לפתח את פרויקטי המחקר, לתחזק את "המפה החיה" של התומכים, ולתכנן ולתת את ההכשרה הנדרשת. הוא יוכל לפעול כשדולה מול מקבלי החלטות ומחוקקים בישראל ובארה"ב, ולהציב בפניהם את האפשרויות הגלומות במחקר זה; הוא יתאם את פעולותיו עם גורמים ערביים התומכים במהלך, ויסייע לארה"ב ולישראל בהידברות עם שותפותיהן בזירה המדינית הערבית.

לסיכום, כפי שאמר רבי טרפון, מחכמי יבנה: "לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין להיבטל ממנה". התוכניות המוצעות כאן הן בגדר מתווה ראשוני למדיניות בתחום התרבות שאלו התומכים בשותפות ישראלית-ערבית, תהא זהותם אשר תהא, צריכים לפעול יחד במסגרתו. ניתן לצמצם את אופקיו לפרויקט "פיילוט" או גזרת פעולה אחת; ניתן להציגו אחרת או "לארוז" אותו מחדש מטעמי תבונה וזהירות. אך לצד השיקולים הטקטיים, והוויכוחים הצפויים לגבי דרך פעולה זו או אחרת, הרי שברמה האסטרטגית כל מי שחותר לעתיד טוב יותר עבור הישראלים והערבים אינו יכול להיבטל מן הממד התרבותי של השאיפה לשלום.

